V. Velarizarea

1. Generalități. Petrecut diferențiat ca viteză şi intensitate, în spațiu şi în contexte, fenomenul velarizării este general românesc definitoriu pentru limba română.

Prima sursă a apariției vocalelor velare în limba română o constituie anumite evoluții particulare ale vocalei *a* (accentuat şi neaccentuat) în anumite poziții şi contexte, poate încă de la începutul perioadei de formare a limbii române. Mai tîrziu, în anumite contexte aflate în poziție nazală, vocalele *e* şi *i* au evoluat la *ă*. Ca termen de metalimbaj folosit în fonetica istorică a limbii române, *velarizare* se referă la situația în care vocalele anterioare (palatale) *e* şi *i*, ca urmare a declanşării unor tendințe articulatorii, în anumite condiții contextuale, ajung a fi articulate în partea posterioară (velară) a palatului, devenind *ă* şi *î*.

Examinarea contextelor în care au apărut vocalele velare (din *a*, *e* şi *i*) arată că limba română este puternic velarizantă, în sensul că – practic – toate consoanele (inclusiv africatele) şi multe contexte complexe au capacități velarizante, chiar dacă de forțe diferite[244]. În fond, însăşi SAA a limbii române este posterioară, velară, sunetul cel mai lesne de produs în limba română – începînd cu ceea ce se emite în poziție de repaos a organelor articulatorii – fiind *ă*[245].

---

[244] OR II, p. 55.

[245] Ivănescu 1983.

Chestiunea locului vocalelor velare este discutată în Popovici 1921, p. 26-27; 1927, p. 47; Puşcariu 1931-1933, p. 9-10; 1994, p. 78; Petrovici 1962, p. 211; 1956a; Avram 1990, p. 35; Rusu 1984, p. 32, 66 şi urm., autori care susțin, cu diferite nuanțe, că vocalele *ă* şi *î* sînt centrale.

Opinia conform căreia vocalele *ă* şi *î* sînt velare, apare la R. Sbiera, în *Fiziologia vocalelor româneşti* ***ă şi î***, publicat în „Convorbiri literare", XXXVIII, 1904, p. 390 ș.u. (apud Puşcariu 1931-1933, p. 9); OR II, p. 4, 8; Philippide 1909, p. 77; C. Diculescu, *Originile limbii române. Studii critice — Rezultate nouă*, în AA XXIX (1906-1907), p. 513-673, la p. 598, 648 şi urm., apoi la G. Weigand, E. Gamillscheg, O. Nandriş, E. Vasiliu, G. Ivănescu, V. Arvinte şi alți istorici ai limbii române.

Cea mai bună dovadă empirică în favoarea caracterului velar al acestor sunete este furnizată de către A. Philippide, care arată că aşa cum *ö* şi *ü* sînt nişte *e* şi *i* rotunjiți, tot astfel *ă* şi *î* sînt nişte *o* şi *u* nerotunjiți (în felul acesta învățîndu-i pe studenții germani să rostească cele două vocale româneşti) (Philippide 1984, p. 299-300).

BDD-B842-06 © 2019 Editura Universității de Vest
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.36 (2026-11-20 03:05:00 UTC)

Apariția vocalelor velare s-a petrecut pe mai multe căi, evoluției în discuție supunîndu-i-se mai multe sunete şi contexte. Desigur, fenomenul nu a acționat cu aceeaşi intensitate pe întreg teritoriul românesc, pentru toate sunetele şi contextele implicate, ceea ce la nivel de ansamblu oferă o firească imagine neuniformă. Mai mult, ulterior producerii fenomenului, în unele teritorii (cu deosebire într-o zonă de pe teritoriul dacoromânesc nord-vestic, ce acoperă arii din Banat către Crişana şi pînă pe Tisa)[246], vocalele velare vor fi înlocuite cu vocale palatale.

Caracterul masiv al prezenței vocalelor velare în limba română poate fi constatat atît pentru graiuri, cît şi pentru norma literară. Decurgînd în chip natural din producerea inițială a fenomenului velarizării, multe astfel de forme – rezultate firești şi justificate ale proceselor evolutive ale limbii române – aveau curs pe întreg teritoriul dacoromân, fiind atestate direct şi indirect de texele secolelor XVI şi XVII. Cum se întîmplă în astfel de situații, ca urmare a manifestării intense şi pe mai multe căi a unui fenomen, organismul începe să dezvolte, cel puțin în anumite părți ale lui, reacții de echilibrare, încetinind, neutralizînd sau chiar anulînd unele dintre efectele concrete petrecute în modalități prolifice şi produse în cantități abundente. Ca urmare, întrucît prezența neuniformă sau absența pe alocuri a formelor velarizate era o realitate vădită, ea s-a putut constitui în criteriu diferențiator şi deosebitor între graiuri.

În ariile mai puțin predispuse către vocale velare au putut apărea fenomene deosebite ca modalitate[247], dar avînd acelaşi efect: evitarea respectivelor sunete. În urma contactelor de profunzime – mai ales la categorii evoluate de vorbitori şi prin circulația textelor – acestea au putut ajunge la cunoştința vorbitorilor din graiurile puternic velarizante. De altfel, nici ele nu fuseseră scutite de reacția organică de suprasaturare, dar, după cum se va putea constata, aici ea va fi manifestă mai degrabă în sensul exagerării locurilor în care se petrece decît prin amplitudinea contextelor şi a situațiilor concrete în care apare.

Comparînd cele două şiruri de argumente, vom considera că vocalele românești *ă* şi *î* sînt sunete velare nerotunjite, rezultate ale dezvoltării unor propensiuni ale substratului (OR II, p. 13 şi urm., 55-56; Lambrior 1976, p. 52; Petrovici 1956a, p. 5-6, 34; 1970, p. 92; C. Poghirc, *Vocalele rom. ă, alb. ë, bulg.* **ъ**, în SCL XI (1960), p. 657-660; Nandriş 1963, p. 47, 53; Avram 1964, p. 46-73; Vasiliu 1968, 50-52, 58, 126-130; Avram 1990, p. 24-55, 57-63; Ivănescu 1980, p. 403, 406; 1983; Brâncuş, G., *Vocala ă*, în *Cercetări asupra fondului traco-dac al limbii române*, Bucureşti, 1995, p. 67-74).

[246] OR II, p. 91.

[247] Pentru tendințele de diferențiere şi fărîmițare din sînul unui grai sau al unei limbi, a se vedea Densusianu 1961, p. 14; Gheție 1975, p. 43.

BDD-B842-06 © 2019 Editura Universității de Vest
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.36 (2026-11-20 03:05:00 UTC)

> Este important de subliniat că evitarea unui fonetism (evident, încărcat în conştiinţa vorbitorului cu anumite conotaţii care l-ar face nedorit) poate fi constatată nu doar la comunităţile în care el nu este foarte prolific (frecvent şi răspîndit), ci şi la cele caracterizate de acesta. Ca urmare a contactelor lingvistice, anumite rostiri pot căpăta conotaţii, astfel fiind conştientizate şi, eventual, evitate ca neconforme cu propria normă sau cu o alta dotată ori doar încărcată cu prestigiu. Întrucît de confuzia de care se ocupă cercetarea de faţă nu este ferită nici o categorie de vorbitori, atunci cînd vorbitorul preia forme ale altui grai (popular sau literar) – cu care nu se află în contact suficient –, ulterior el poate cădea pradă analogiilor greşite, identificînd anumite forme ca făcînd parte din respectivul tip. Cu toate că, într-adevăr, ele conţin respectivul sunet, este posibil ca acesta să se afle sau nu în situaţia în care se află în norma celorlalţi[248].

Dată fiind situaţia generală din graiuri, procesele constitutive ale aspectului literar au putut reţine sau nu între formele curente la vorbitorii stratului dominant – rezultate ca urmare a evoluţiilor diastratice ale graiului – un amestec de forme velarizate şi nevelarizate, conform uzului şi deprinderilor statornicite în diferite chipuri, pe diferite căi, ca urmare a feluritelor întîmplări cultural-lingvistice. Întrucît norma literară românească modernă îşi trage sevele cu deosebire din aspectul literar muntenesc[249] – ajuns a fi reticent faţă de vocalele velare şi de timbrul velar al anumitor consoane –, examinarea unui eşantion oarecare de cuvinte care deţin sau au deţinut vocale velare, indică rezultate diferenţiate şi neuniforme. Altfel spus, în poziţiile în care, ca urmare a evoluţiilor fonetice fireşti şi caracteristice limbii române, au apărut vocale velare, nu vom constata neapărat că norma literară actuală sau unele graiuri populare au păstrat acolo vocalele velare, căci vom putea întîlni vocale palatale.

Sub acest aspect, după ce arată că: „vocalele *e*, *ea*, *i*, trec cînd mai des cînd mai rar în română în *ă*, *a*, *î*”[250], H. Tiktin observă că: „uzul literar din timpurile mai nouă a restabilit fără cuvînt sunetul vechiu – adevărat sau închipuit –, punîndu-se astfel în contrazicere atît cu tradiţiunea cît şi cu pronunţarea obştească”[251]. Aprecierile acestea asupra dinamicilor graiurilor şi a normei literare, diferenţiate în plan fonetico-fonologic,

[248] Labov 1963; Miller 1966; Brown & Levinson 1979; Errington 1999.

[249] Afirmaţie pe care observaţia empirică o poate lesne confirma astfel: între norma literară şi graiurile populare de tip muntenesc diferenţele (cu deosebire cele de ordin fonetic şi gramatical) sînt minore, în comparaţie cu cele dintre acelaşi reper şi graiurile populare moldoveneşti sau transilvane.

[250] Tiktin 1889, p. 47.

[251] *Ibid*.

BDD-B842-06 © 2019 Editura Universităţii de Vest
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.36 (2026-11-20 03:05:00 UTC)

se refereau mai ales la situațiile din Moldova, care în anumite contexte avea predilecție către vocalele velare, iar în altele, către vocale palatale, în opoziție cu Muntenia, cu propensiuni inverse.

În concluzie, sunetele vocalice velare, apărute în momente succesive ale devenirii limbii române şi reprezentînd un produs caracteristic acesteia, ajung la un moment dat să devină obiect al unor respingeri, atît dinspre unele comunități utilizatoare ale graiurilor populare, cît şi dinspre comunitățile utilizatoare ale aspectului literar, atît în zonele cu velare abundente, cît şi în celelalte.

> În esență, într-o anumită perioadă a funcționării limbii române vechi (secolele XV – XVII), începînd cu anumite arii lingvistice, în diferite grade şi cu referire la anumite contexte fonetice, s-a dezvoltat o reacție de limitare şi de reducere a unor sunete endemice. Participînd la constituirea aspectelor literare locale, reacția respectivelor grupuri față de abundența naturală a formelor cu velare a creat o marcă, prin care caracterul velar al unor contexte a fost asociat cu extracția populară, în opoziție cu cea cultă. În realitate, astfel de tendințe sînt combinate, întrucît clasa vorbitoare a aspectului cultivat este, şi ea, apartenentă la o arie lingvistică (fenomenele pot avea proveniență exclusiv diatopică, diatopică şi diastratică, dar niciodată exclusiv diastratică). Faptul a putut duce la întărirea tendinței de eliminare a acestor sunete şi, concomitent, la înlocuirea lor cu vocale palatale, proces care – deşi inițial trebuie să fi fost o marcă a graiului clasei superioare locale – a devenit o marcă a caracterului cult sau măcar îngrijit al vorbirii. Dată fiind originea sa, vorbitorii graiului local au putut prelua cu uşurință această tendință în act, cel puțin cînd se aflau în situații de comunicare cu reprezentanții aspectului cult, apoi cu semeni din alte graiuri şi ulterior cu cei din graiul propriu.

Precum în situațiile pînă acum discutate, procesul a fost idiosincretic şi lipsit de temeiurile pe care le-ar da cunoaşterea proceselor evolutive ale limbii române, vorbitorii operînd cu sunete, nu cu contexte, şi în necunoştință de situație, adică a evoluțiilor fonetice parcurse de fluxurile sonore asupra cărora acționau.

Astfel, aşa cum *v* din *viclean* nu are temeiuri etimologice, tot astfel, urmaşii lui *eradico* şi *radicula*[252] – care, inițial, au fost ***ră(î)****dic* şi ***ră(î)****diche* – nu ar trebui să dețină – din aceeaşi perspectivă istorică – un *i* în prima parte a formei. Fără a nega rolul contextului fonetic, care este un cadru favorizant[253], se poate spune că „se reface" un sunet acolo unde

[252] Scriban sv.

[253] Dumistrăcel 1978 vorbeşte despre „poziții favorabile" (p. 114), tot acolo folosindu-se conceptul 'fonetism corelativ' (p. 163).

BDD-B842-06 © 2019 Editura Universității de Vest
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.36 (2026-11-20 03:05:00 UTC)

nu a existat un posibil ascendent al acestuia: este o substituție nejustificată istoric sau etimologic, operată în umbra unei analogii improprii şi sub cine ştie ce impuls[254]. În cazuri precum *riu* şi *sin* se reface un *i* revolut; el are temeiuri etimologice, dar substituția, fără a fi improprie sub aspectul primitivului, este astfel sub cel al cursului evoluției fonetice a respectivelor fluxuri sonore.

De fapt, din perspectiva vorbitorului agent, înlocuirea vocalei velare cu cea palatală nu are absolut nici o legătură cu istoria fonetică sau de vreun alt fel a cuvîntului, cu faptul că, odinioară, acolo a existat sau nu o palatală. Necunoscînd acea istorie şi nefiind interesat de ea – altminteri n-ar face substituții nesusținute de evoluția sunetelor şi a contextelor fonetice şi mai ales nu ar „pierde" primitivele, adică nu ar mai exista evoluție fonetică –, el nu are cum şi de ce să urmărească restabilirea primitivelor. De altfel, acest vorbitor nici nu deține datele necesare pentru a împlini acest act, aşa cum nici vorbitorul cult nu este interesat de restabilirea formei şi a conținuturilor etimologice. Din motive neştiute nici de el şi sub impulsuri de el simțite, vorbitorul urmăreşte doar înlocuirea unui sunet cu un altul. Precum în alte arii ale comportamentului social, el reinterpretează şi remodelează materialul moştenit, în conformitate cu ceea ce i se pare a fi conform cerințelor contemporane lui, compatibil cu universul său sonor şi, eventual, conform cu anumite cerințe asumate. De aceea „repară" el forme „stricate" de strămoşii săi sau le modifică ajustîndu-le în chipul actualelor sale nevoi[255].

Pe de altă parte, trebuie observat că, deşi adesea se presupune că unele sunete ar fi „păstrate" (*i* din *riu*, de pildă, alături de altele despre care vom vorbi mai jos), o astfel de demonstrație este greu sau imposibil de făcut, motiv care nu ar trebui să ducă la acceptarea axiomatică a unei astfel de ipoteze. Faptul că substituția seamănă cu o regresiune, că, adică, înlocuirea unui sunet cu altul a dus la un rezultat identic cu cel anterior istoric (dar trecut de multe generații) înseamnă mai degrabă că din punct de vedere articulator aceea era cea mai potrivită posibilitate, iar nu că am avea a face cu un sunet ce-a sfidat principiul schimbării şi legile care îl pun în act.

---

[254] În Istrate 1956, p. 29, se arată că *a ridica* este recent, textele vechi neconținînd decît forme cu velară. A se vedea şi Densusianu 1961 II, p. 26; Arvinte 1988, p. 64b-65a; Gheție *et al*. 1997, p. 88.

[255] Nevoia este întotdeauna subiectivă şi aparentă, însă nici nu trebuie să fie obiectivă sau reală pentru ca agentul să o resimtă. Începînd cu cea vitală şi încheind cu cea mai superficială, deşi de intensitate gradată şi de imperiu diferențiat, individul percepe feluritele impulsuri ce-l mînă ca pe nevoi.

BDD-B842-06 © 2019 Editura Universității de Vest
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.36 (2026-11-20 03:05:00 UTC)

Fie că se raportează la norma literară, fie la un grai paralel, vorbitorul de grai – care ar vrea să adopte sau doar să folosească sporadic respectivul aspect – are mari şanse de a fi supus confuziilor, adesea nereuşind să opereze pînă la capăt nici măcar modificările în sensul început şi cerute de logica propriului act.

Din această perspectivă, studiul textelor vechi este de natură să indice o distribuție destul de sugestivă a formelor cu vocale velare. În ansamblu, în sine şi sub aspectul rezultatelor, contextele velarizante sînt numeroase. La nivelul unei arii lingvistice oarecare felurite jocuri, precum cel dintre propensiuni şi idiosincrasii sau cel generat de contactele lingvistice au ca efect activarea – în calitate de păstrătoare sau producătoare de vocale velare – doar a anumitor contexte, în vreme ce – tot acolo – alte asemenea contexte nu acționează velarizant. În plus, există semne clare că încă destul de devreme în perioada literară – chiar acolo unde evoluția fonetică dusese la vocale velare – au fost puse în act procese de substituire.

Precum în cazul fenomenului palatalizării labialelor, fenomenul velarizării va fi prezentat de asemenea avînd în vedere caracterul justificat sau nu – din punct de vedere istoric – al substituției operate, cu o atenție specială față de ceea ce se petrece în norma literară.

2. Fenomene fonetice condiționate şi hipercorectitudine. Spre deosebire de cazul palatalizării labialelor, cel al velarizării este mult mai complex în ceea ce priveşte relația dintre articulațiile implicate, modalitățile de producere şi capacitățile retroactive. De aceea, pentru a putea discerne asupra situațiilor reale din cazurile concrete pe care le vom examina, vom încerca sa operăm distincțiile necesare între fenomenele fonetice naturale, care ar putea fi făcute răspunzătoare de anumite rezultate, şi cel al hipercorectitudinii la velarizare, spre a putea hotărî ce anume intră în sfera fenomenului care ne interesează şi ce anume nu constituie un caz de hipercorectitudine.

Privit într-un moment dat al istoriei sale evolutive, complexul fonomorfologic numit *cuvînt* este rezultanta evoluției fonetice a unui flux sonor produs de organele articulatorii. El evoluează sub imperiul unor factori inconştienți şi semiconştienți, de natură biologică şi socială, care acționează în direcția acomodării reciproce a stărilor (cele ale organelor articulatorii, ale produselor acestora, ale relației dintre rezultate şi nevoile comunicării sociale) şi dinamicilor (aceloraşi). Precum în cazul oricărui produs secundar şi al oricărui comportament biosocial, elementele devenite componente de sistem au a se acomoda unele la altele, spre a participa la întreg. De aceea, microcontextele care formează cuvîntul

BDD-B842-06 © 2019 Editura Universității de Vest
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.36 (2026-11-20 03:05:00 UTC)

interacționează, se luptă între ele şi se ajustează, dar nu în chipul entităților ce au a spravieţui în şi pentru sine, ci precum părțile unui întreg coerent (cf. exemplul evoluției lat. *vetula*). Cu toate că lucrurile par a sta altfel, interacțiunea şi lupta propriu-zisă nu se desfăşoară între sunete sau între trăsăturile acestora, deşi poate deveni sesizabilă la acele nivele. Sunetele şi componentele lor nu sînt decît efectele funcționării SAA producătoare de articulații, forme de manifestare ale funcționării biologice a articulațiilor, învestite cu atribute şi valori lingvistice, în vederea desfăşurării proceselor de comunicare. Această perspectivă fundamentală este cea pe care o vom avea continuu în vedere.

Procese precum asimilația, disimilația şi altele asemenea, apoi alternanțele fonetice apar ca modalități prin care organele articulatorii în stare de funcționare (şi produsele lor: elementele fluxului sonor) se acomodează reciproc, prin supunerea celor mai slabe la cele puternice, întru obținerea coerenței întregului. Ele sînt doar expresia activităților fonatoare prin care articulațiile apte şi mai potrivite contextual sînt selectate cu predilecție, astfel încît rezultatul concret al procesului de articulare să fie un flux sonor coerent, economic şi eficient – în sine şi în context.

Totodată, asimilația, disimilația şi alte asemenea procese fonetice intră în discuție doar atunci cînd avem a face cu articularea normală, naturală, inconştientă. Atunci cînd intră în joc factorul (semi)conştient, lucrurile deja petrecute în plan articulator sînt conştientizate, procese mentale ducînd la decizii în direcția producerii unor modificări articulatorii – spre a obține anumite rezultate fonice. Adică modelul de acțiune se schimbă. În primul caz acțiunea împlineşte inconştient, repetitiv şi de la sine modelele fixate prin exercițiu şi deprindere, în cel de-al doilea ea urmează raționamente analogice petrecute (semi)conştient, determinînd producerea anumitor articulații, posibile, dar care fără implicarea factorului conştient şi a proceselor volitive nu s-ar fi petrecut în acele situații.

Totodată, ceea ce există şi se petrece la nivel fonetic nu există şi nu funcționează prin şi pentru sine, ci este produsul natural care constituie substanța ce susține nivelele gramatical şi lexical-semantic – cu care se află în continuă interacțiune retroactivă, atît pozitivă, cît şi negativă. Sub acest aspect, nivelul fonetic nu constituie nici un fundament rigid care impune propriile condiții imuabile pentru tot ceea ce construieşte, nici o materie maleabilă, asamblată în chipul dictat de cerințele nivelelor superioare. El este rezultatul activității unor organe biologice devenite – în contextul condițiilor comunicării – SAA, iar în această ipostază furnizează substanță determinată de chipul în care este şi devine acea

BDD-B842-06 © 2019 Editura Universității de Vest
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.36 (2026-11-20 03:05:00 UTC)

structură, dar în relație cu posibilitățile de a răspunde solicitărilor nivelelor superioare, percepute retroactiv.

De aici se înțelege că, în anumite situații şi prin anumite elemente, nivelele supraordonate au posibilitatea – nu discreționară, desigur, căci totul se petrece în cadrul unui sistem, deci se supune regulilor ce concură la organizarea şi funcționarea lui eficientă – de a retroacționa față de activitatea şi produsele articulării, şi de a influența întrucîtva ceea ce se petrece la nivel fonetico-fonologic. Astfel, atunci cînd sunetele devin morfeme, ele pot fi în măsură să se supună regulilor ce au curs în plan morfologic[256]. De pildă, participînd la sistemul de alternanțe fonologice – adică manifestîndu-se în plan morfologic –, sunetele pot intra în jocul legilor recțiunii[257]. Astfel se face că într-o limbă flexionară precum româna, succesiunea anumitor sunete, din anumite zone ale cuvîntului, poate deveni condiționată de cauze de natură gramaticală, cu participarea – prin validare – a celor de natură fonetică. Dacă nivelul morfologic o cere cu necesitate, o parte a formei sonore ce constituie un cuvînt poate fi influențată de paradigma pe care o formează şi în care se încadrează.

> Lat *nurus*, *-us*, feminin de declinarea a IV-a, a căpătat în română forma *nor(u)*. Deşi *-u* s-a păstrat (în *noru-mea*, *-ta*, *-sa*), apariția lui *-ă* [precum în cazul urmaşului lui *soror* > *sor*(*u*)] nu constituie rezultatul unei schimbări fonetice (*u* > *ă*), ci al unui răspuns la o nevoie de ordin morfologic şi paradigmatic, cuvîntul ajungînd în mod natural la declinarea I (a femininelor), unde desinența este *-a* (*-ă*).

În chip asemănător, jocul dintre singular şi plural poate face ca diferitele forme ale paradigmelor să sufere modificări vocalice. Astfel de substituiri pot urma două căi: uniformizarea şi diferențierea[258]. În

[256] Rusu 1963 arată că schimbarea fonetică are consecințe asupra sistemului morfologic, presiunile sistemului morfologic putînd determina noi schimbări fonetice. Cf. Rusu 1983.

De pe o poziție teoretică deosebit de bine construită şi de echilibrată, în Petrovici 1961 se atrage atenția asupra faptului că judecățile nu trebuie operate exclusiv din perspectivă fonetică.

[257] Vasiliu 1955, p. 43-49.

[258] În Byck & Graur 1933 se exemplifică modul în care pluralul se poate forma de la singular, cu fonetism influențat de context, şi de la care – eventual – se poate reface un singular ce cuprinde (preia) noul fonetism. Susținînd că româna a păstrat un tip arhaic de flexiune nominală (precum în latină, unde A. Meillet arătase că un cuvînt nu putea exista independent de forma gramaticală, ci doar ca N., Ac., G. etc., şi unde N. sg. se lasă influențat de alte forme, independente aşadar de acesta),

BDD-B842-06 © 2019 Editura Universității de Vest
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.36 (2026-11-20 03:05:00 UTC)

primul caz, între singular şi plural există deosebiri (*oaspe* / *oaspeți* conduce la *oaspet*), iar în cel de-al doilea, formele de singular şi plural sînt identice (*copaci* > *copac*)[259]. În ambele cazuri este necesară producerea unei deosebiri rezonabile între singular şi plural.

Dar evoluția entităților care constituie realitatea nu este nici lineară, nici supusă unor modalități de desfăşurare date, tipizate şi imuabile. Aceasta deoarece nu doar entitățile, dimpreună cu componentele lor, dar şi modalitățile de constituire, interacțiune şi funcționare evoluează. Însăşi evoluția evoluează. De aceea, stabilitatea anumitor modalități constitutive, de dezvoltare şi funcționare nu reflectă fixitatea, ci doar faptul că entitățile respective au aflat o cale eficientă de existență continuă, o stare de echilibru stabil şi eficient – desigur, în cele din urmă inerent vremelnic. Cînd acesta nu va mai rezista se va activa atributul variabilității, caracteristică necesară atît entităților, cît şi modalităților, trăsăturile existente şi incipiente, urmînd a concura spre a genera adaptări viabile la noile condiții.

Pe de altă parte, pluralul *verze*, de pildă, nu-şi datorează desinența vocalei palatale a primei silabe, adică unei asimilații fonetice, şi nici vreunui soi de recțiune, ci pur şi simplu formei de plural din care decurge. Precum în multe altele, în acest caz nu avem a face cu un plural construit pe baza singularului, ci cu unul moştenit alături de forma de singular. Întrucît velarizarea prin labiale este un fenomen condiționat (el petrecîndu-se sub impulsul unei consoane labiale, dar numai dacă în silaba următoare nu există un sunet palatal), factorul fonetic a putut întări forma moştenită. Aceasta deoarece, în general, cuvintele se încadrează în paradigmele de apartenență şi se conformează legilor fonetice ce guvernează contextele din care decurg şi în care se află[260].

---

autorii par a găsi foarte multe astfel de situații. Deşi ideea de bază a studiului – acțiunea, în limbă, a factorului conştient, prin intermediul analogiei – poate fi utilizată, o discuție amănunțită a multora dintre formele oferite aici ca exemple ar putea arăta că acestea pot căpăta şi o altă explicație, multe dintre exemple fiind nepotrivite ca argumente.

[259] În CS (24^{r}/6) încă mai apare singularul etimologic *un copaciu*.

[260] Discutînd căderea lui *-s*, Gillieron & Roques 1912, p. 102, observă: „contre la loi phonétique chaque mot a une puissance de réaction particulière, soit qu'il ne la doive qu'à lui même, à sa valeur sémantique, soit qu'il l'emprumte à la famille lexicale à laquelle il appartient, soit qu'il la tienne de son rôle syntactique de ses alliances dans la phrase (…)". Totodată, autorii au în vedere şi „la fonction morphologique" (p. 103), subliniind că cuvintele se diferențiază şi din punctul de vedere al rezistenței lor, chiar în interiorul aceluiaşi factor avut în vedere (constituție fonetică, personalitate semantică, situație gramaticală). În felul acesta, legea fonetică nu se mai află în fața unui individ, ci a unei colectivități care, prin indivizii săi, ridică

BDD-B842-06 © 2019 Editura Universității de Vest
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.36 (2026-11-20 03:05:00 UTC)

Reglaje paradigmatice care implică nivelul fonetic sînt necesare, se petrec şi devin vizibile cu deosebire atunci cînd ca urmare a contactului dintre două limbi se operează un împrumut – fie al unui cuvînt care necesită a fi supus proceselor de integrare în paradigmele sistemului, fie al unuia a cărui formă face ca limba să-i permită pătrunderea directă, într-o familie deja existentă –, iar rezultatele prime nu sînt prea satisfăcătoare pentru vorbitor. Ele sînt foarte vizibile la nivel fonetic (în cazurile de gravă incompatibilitate a accentului şi a sunetelor străine), dar incompatibilităţi grave pot apărea şi în situaţii precum cea a sg. etimologic *copaci*.

Uneori însă, forma prezintă potriviri la sistem, iar acesta are resurse care îi permit să nu impună schimbări. Astfel este cazul subst. rom. *minte*, faţă cu adj. *mintal* (dar cu varianta *mental*) şi cu abstractul *mentalitate* (pentru care nimeni nu produce o variantă **mintalitate*). De obicei, tendinţa vorbitorului cult este de a crede că ultima formă trebuie să-şi respecte etimonul (ceea ce ar putea justifica pe *mentalitate* – împrumut separat). La rîndul său, vorbitorul obişnuit simte că uniformitatea şi supunerea împrumuturilor la regulile limbii care le preiau este cel mai firesc lucru. Spre deosebire de vorbitorul cult, acesta simte acut tendinţa de a ordona toate formele de acest fel sub criterii unitare, indiferent de provenienţa şi de istoria lor. De aceea, faptul că nimeni nu rosteşte **mintalitate* arată mai degrabă că termenul aparţine celor culţi, că – deocamdată – ceilalţi nu au încotro şi trebuie să-l rostească aşa cum l-au auzit de la cei de la care l-au învăţat. Altminteri ar putea intra sub incidenţa mecanismelor sociale care veghează la prezervarea normei, suferind ironia şi blamul. Dar motivul principal pentru care nu se petrece nimic în acest caz este că – pe fondul unei circulaţii slabe a termenului, în grupul respectiv – atît timp cît nu există o nevoie imperioasă care să necesite şi impună adoptarea unui comportament, acesta nu va apărea.

Faptul mai arată că norma literară românească (cu tot ceea ce implică, de la vorbitor la principii) încă îşi croieşte calea către maturitate. Este o etapă în care atenţia se îndreaptă mai degrabă către modele mature şi exersate, trăsătura dominantă fiind aceea că activitatea dominantă este cea de imitare a rezultatelor, iar nu de însuşire a procedeelor de acolo. Lucrul este evident dacă se examinează tratamentul acordat împrumuturilor. Astfel, în ciuda unor cerinţe organice şi sistemice dinspre limba română şi mai ales dinspre dezvoltarea gîndirii şi a societăţii, forţele care acţionează asupra vorbitorului cult impun ca materialul împrumutat să-şi păstreze accentul, numărul de silabe, forma fonetică şi trăsăturile gramaticale, ba chiar şi grafia. Totodată, cel care ar încerca naturalizarea unui astfel de cuvînt – modificînd vreun parametru al

---

o serie de rezistenţe, elementele singure cedînd mai repede, cele aflate în grup – mai greu şi cu abateri chiar. O astfel de perspectivă – prudent utilizată – poate oferi explicaţii valide.

Acţiunea analogiei este teoretizată şi ilustrată în Philippide 1984, p. 44-65.

BDD-B842-06 © 2019 Editura Universităţii de Vest
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.36 (2026-11-20 03:05:00 UTC)

> său – poate suferi blamul social. Mai mult, factorii sociolingvistici care stabilesc uzul se opun cu tărie formării de cuvinte prin sufixare, numeroase verbe, substantive abstracte, adjective şi adverbe utile fiind astfel „interzise" limbii române.
>
> În realitate, toate acestea deosebesc limba română de modelele ei mature, în care libertăţile acestea fireşti sînt nu doar intens practicate, dar deja au ajuns să acţioneze ca factori adaptativi şi constitutivi. În respectivele limbi materialul împrumutat este naturalizat, iar atunci cînd se foloseşte în forma iniţială este marcat arătîndu-i-se astfel natura xenică. La aceasta se adaugă o intensă activitate de creare de forme necesare unei comunicări nuanţate şi suple, care urmează evoluţiile şi rafinările din toate domeniile cunoaşterii şi activităţilor sociale. Cu alte cuvinte, limba urmează gîndirea şi dezvoltarea socială, progresul intelectiv, conceptual şi social fiind urmat şi sprijinit de cel lingvistic.
>
> Pe de altă parte, vorbitorul obişnuit nu este interesat de regularitatea formelor sau de conformitatea lor cu forma etimologică ori cu cea din limba-sursă (acestea îi preocupă pe lingvişti). El este supus cuplului stabilitate / variabilitate, mereu părînd a căuta instinctiv eficienţa actului lingvistic, pe care uneori o găseşte în uniformitate (precum în cazul asimilaţiei), iar alteori în diversitate (precum în cazul disimilaţiei).

Tipul de explicaţie prin evoluţie fonetică necondiţionată şi condiţionată (asimilaţie, disimilaţie etc.) predomină în lingvistica românească, de la neogramaticul A. Philippide, trecînd prin O. Densusianu, I.-A. Candrea-Hecht şi ajungînd la structuralistul O. Nandriş, iar apoi la lingvişţii din a doua jumătate a secolului XX. Excepţia notabilă o constituie S. Puşcariu, cel care alternează sau combină explicaţia naturalistă cu cea psihologizantă, ambele asumate teoretic de către neogramatici, doar prima realmente practicată, însă numai ca explicaţie de avarie.

Cu toţii au urmat mai mult sau mai puţin fidel, nuanţat şi ingenios doctrina neogramatică şi mai cu seamă metodologia de cercetare a acesteia. Faptul era cît se poate de firesc întrucît, dintre toate teoriile lingvistice, singura care dezvoltase o metodologie şi un instrumentar capabile să ofere certitudini de rang ştiinţific, fără a face apel la interpretări, era cea neogramatică. În acest context, primul tip de explicaţie devenea principal (cum şi este de fapt), apelul la cel de-al doilea fiind acceptabil abia după epuizarea căilor oferite de către cel dintîi (cum este firesc).

Cu toate acestea, date fiind feluritele şi multiplele posibilităţi de manifestare a entităţilor realităţii, gama largă de efecte şi interacţiuni, precum şi evidenta posibilitate de implicare a factorului conştient, lucrurile nu sînt atît de simple pe cît pot părea. Simplul fapt că fiinţa

BDD-B842-06 © 2019 Editura Universităţii de Vest
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.36 (2026-11-20 03:05:00 UTC)

umană are posibilitatea de a observa acțiuni şi efecte, de a urma modele observate, de a se opune unor tipare de acțiune, de a pune în act sau de a inova altele este de natură să rupă o relație naturală, automată, statornicită între elemente, etapele unui proces şi rezultatele diferitelor procese. În consecință, analize precum cea de față au datoria de a căuta mijloace eficiente prin care să opereze distincții necesare şi valide între manifestările aparente ale stării şi acțiunii entităților, observînd ce anume se petrece în planurile profunde, spre a înțelege corect rezultatele sesizabile ale acțiunilor (semi)conştiente şi inconştiente ale vorbitorului.

În general, istoricii limbii române concep şi discută evoluția şi apariția fonetismelor şi formelor din perspectivă riguros fonetică, optînd pentru explicațiile procurate de fonetica articulatorie, doar excepțional apelînd la explicațiile care au în vedere implicarea conştientă şi activă a vorbitorului (precum în cazul hipercorectitudinii). Desigur, în majoritatea situațiilor relațiile „subatomice" dintre organele articulatorii puse în funcțiune sînt răspunzătoare de procesele subiacente ce se petrec şi de rezultatele concrete şi perceptibile ale articulării. Poziția accentuată sau nu, cea sintactică, debitul articulator, contextul, armonia vocalică şi alți factori conduc la numeroasele fenomene aparente (afereză, proteză, sincopă, epenteză, apocopă, epiteză, haplologie, geminație, contragere, aglutinare, sinereză, absorbție, prescurtare, dublare, apariția vocalelor de sprijin, diereză, asimilație, disimilație etc.).

În mod normal, rezultatele procesului de articulare sînt consecințele activității SAA, care determină toate trăsăturile de dinamică structurală şi interacțională ale elementelor participante la actul fonator şi, în consecință, configurația fluxului sonor. Ca entitate vorbitoare, individul îşi are propriile libertăți de acțiune, care sînt strict determinate de organele articulatorii, ale căror modalități de funcționare s-au statornicit firesc sub forma deprinderilor articulatorii – complex care produce şi gestionează fluxurile sonore, constituite din microcontexte, la rîndul lor alcătuite din sunete. Deprinderile articulatorii ale individului se află în relație cu normele articulatorii ale comunității de apartenență. Prin urmare, cadrul stabilizat prin exercițiu şi în limitele căruia se desfăşoară întreaga producție de fluxuri sonore este determinat de participarea indivizilor la comunitate. De aceea, cu toate că organele articulatorii pot acționa atît în virtutea propriilor configurații, deprinderi şi tendințe – producînd suntele care decurg firesc de aici –, cît şi sub imperiul voinței care se constituie în instrument al unor „calcule", producînd sunete existente în sistem, dar nu şi în contextul concret, produsele individuale nu trebuie să intre în contradicție cu cele stabilizate şi validate la nivelul comunității.

BDD-B842-06 © 2019 Editura Universității de Vest
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.36 (2026-11-20 03:05:00 UTC)

Adică, rezultanta, în conştiinţă, a relaţiei dintre coarticulaţiile concrete produse şi felurite alte considerente ale vorbitorului este îngrădită de aceeaşi rezultantă a comunităţii, ambele aflîndu-se sub imperiul sistemului comunităţii, fixat prin activitatea SAA.

Prin urmare, aceste forţe sînt ierarhizate. Pe de o parte, orice comportament lingvistic normal decurge spontan din acţiunea obişnuită a organelor articulatorii. Rezultatele la care ajunge individul nu capătă validare dacă ies din cadrul statornicit al rezultatelor care au ajuns să caracterizeze comunitatea. În consecinţă, modificările pe care ar vrea să le opereze vorbitorul – conform considerentelor proprii – au nevoie de girul comunităţii, tot ceea ce face individul fiind subordonat în mare măsură normelor comunităţii. Începînd cu sunetele medii, trecînd prin „regularizările paradigmatice" şi ajungînd la cele „estetice", acţiunile vorbitorului nu pot sfida cadrul comunitar, iar acesta nu poate contraveni forţei SAA.

Examinînd fenomenele în profunzime, se observă că *asimilaţie* sau *disimilaţie*, de pildă, sînt termeni care descriu efecte superficiale, nu cauze profunde. În anumite circumstanţe definibile, o coarticulaţie (un sunet nu poate avea această forţă, totul manifestîndu-se contextual) poate ajunge în situaţia de a lupta pentru existenţă cu o alta. În primul caz, ea îşi extinde teritoriul, modificînd un semen sau doar elemente ale acestuia în propriul chip. În cel de-al doilea, ea îşi afirmă şi circumscrie identitatea modificînd un dublu astfel încît să se creeze o diferenţă relevantă. În primul caz se petrece o „cucerire" totală sau parţială, urmată de aducerea celuilalt la propria identitate, în cel de-al doilea are loc o modificare a datelor identitare ale celuilalt. Oricît ar fi de diferite cele două căi (atragerea în propria sferă a celui diferit, respectiv plasarea lui pe o altă orbită), ambele au în vedere păstrarea identităţii şi dăinuirea, obţinute prin exercitarea eficientă a forţei cu care sînt dotaţi cei capabili să se implice activ în croirea propriei existenţe. Desigur, nici acestea nu sînt decît efecte şi căi aparente ale unor cauze aflate în structura şi activitatea organelor articulatorii.

Privitor la asimilaţie, A. Lombard susţine că fonetismele din *frămînţi*, *să frămînte*, *mîini*, *să mîne* decurg din generalizarea velarei, datorită frecvenţei acesteia în paradigmele respective[261]. Totuşi, există destule situaţii în care, judecînd acţiunea analogiei doar din această perspectivă, nu se pot oferi soluţii care să explice „inconsecvenţele" apărute[262].

[261] Lombard 1945-1955, p. 76. La fel explică şi situaţia din *împinge* şi *învinge*.
[262] Cum este cazul verbului *a crăpa*, discutat în Lombard 1945-1955, p. 81-99.

BDD-B842-06 © 2019 Editura Universităţii de Vest
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.36 (2026-11-20 03:05:00 UTC)

La rîndul său, D. Puşchilă semnalează forme precum *pemintean* şi *pemintescu* (derivatele provenind din *pămînt* < lat. *pavimentum*), pe care le consideră ca rezultate din evoluția *ă* > *e*, cauzată de *i* următor care înlocuieşte pe *î* (în formele derivate, *î* era aton), înlocuire ce ar fi cauzată de *e* din silaba următoare. Pentru prima formă semnalată, se mai invocă istr., megl. *pemint*, arătîndu-se că ar fi vorba despre o schimbare veche[263]. Aceeaşi explicație se oferă şi pentru *spemintează* < *spămînta* < *ex-pavimentum*[264].

Forme asemănătoare apar în Ardeal[265]: *pemîntean* (p. 334), alături de *pemintean*, cu trei ocurențe (p. 335), dar şi *pămînt* (p. 335, 342) şi *pămîntean* (p. 335), iar la I. Neculce se întîlnesc: *pămîntul* (p. 84, 131, 167) şi *pămînteni*, în *Predoslovie* (p. 3), alături de *pementean* (p. 70, 307), *pementeni* (p. 243), şi *peminteni* (p. 34, 369, 394). În *Cron. Ban.* apar „*păminte* roditoare" (p. 52), *pămintele* (p. 60), dar şi *pămînte* (p. 54, 56), *pămîntele* (p. 55), iar în CB apare o formă precum *păminteasca* (284/1-2), spre deosebire de CV, unde apar doar forme cu vocale velare. Iarăşi, cele de mai sus atestă un amestec de forme şi o distribuție care depăşesc limitele unei arii lingvistice oarecare sau date.

În ciuda tentației de a explica astfel de forme prin influența şi reacția în lanț a timbrelor vocalice, dinspre finală către inițială, circumstanța, fie şi favorizantă, nu reprezintă totodată o cauză. Astfel de stări nu decurg neapărat şi întotdeauna din acomodarea cerută de timbrul vocalic al sufixului, care apoi să necesite o altă ajustare a contextului. Dimpotrivă, avînd în vedere că însuşi radicalul era supus develarizării, este mai probabil ca, inițial, să fi avut loc o substituție de sunet, abia aceasta conducînd la ajustări, probabil în ordinea indicată de D. Puşchilă (mai întîi în silaba protonică, apoi în cea precedentă). Oricum, o substituție este semn al implicării conştiente a vorbitorului, astfel orientat de anumite impulsuri şi mize cu caracter social.

La rîndul său, O. Densusianu arată că *în* din *înrelu* este „singurul exemplu al acestui cuvînt cu fonetismul mai vechi *în-*", iar *demîneață*

[263] Inexistența, la sudul Dunării, a unor urme care să indice în mod cert această regresiune, nu este un argument peremptoriu. În cazul românilor de la sudul Dunării – aflați în condiții de existență deosebite – probabil că multe indică forța influenței străine asupra respectivelor dialecte (aromânii au devenit iotacizanți precum grecii – şi nu numai cu elementele de origine grecească –, au împrumutat o serie de sunete dificil sau imposibil de articulat de către dacoromâni, dar şi procedee şi tratamente aplicabile materialului lingvistic).

[264] Puşchilă, 1913, p. 16.

[265] Semnalate (două ocurențe) în Țenescu 1925-1926, p. 328-345, într-o poveste (textul XVII).

BDD-B842-06 © 2019 Editura Universității de Vest
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.36 (2026-11-20 03:05:00 UTC)

este forma cea mai frecventă, în secolul XVI[266]. De aceea, învățatul bucureștean vorbește despre evoluția *î* aton la *i*, pronunțîndu-se implicit pentru **aînte*, **spînteca*, **demîneață*, ca forme premergătoare celor actuale. Pentru forme precum *amegi*, *mulțemi* (aflate în CP 48, 113 etc.) același savant arată că „aici trecerea lui *ă* la *e* trebuie să aibă alte cauze, (decît asimilarea, n.n.) pe care nu le putem preciza (poate trebuie să presupunem că *ă* a devenit *e* mai întîi la formele de ind.prez. *amăgesc*, *mulțămesc* etc., unde *e* putea să-l asimileze pe *ă* precedent (...)"[267].

> Acest tip de explicație este instructiv în ceea ce privește modalitățile de a gîndi, atunci cînd, pe de o parte, evoluția concretă se poate petrece pe mai multe căi și în mai multe feluri, iar de cealaltă, înseși formele supuse evoluției pot suporta mai multe tipuri de procese. Privind în sine la un abstract precum *bătrinețe*, prezența lui *i* urmat de *e-e* pare firească. Totuși, întrucît o entitate nu poate apărea și exista de la și în sine, *bătrinețe* nu se putea forma decît de la *bătrîn*, urmat de un sufix. Problema care se ridică nu este dacă *bătrîn* a atras sau nu abstractul în sfera sa (acela este chiar punctul de plecare), ci următoarea: atunci cînd *bătrîn* a fost folosit pentru a crea un abstract, ca urmare a prezenței sufixului alipit, ce șanse avea *î* din noul cuvînt – datorate relației dintre propriile forțe, cele ale vocalelor palatale din sufix și mai ales tensiunilor contextuale create după această unire – de a rămîne ca atare sau de a deveni sunet palatal?

Privind o formă precum *mănince*, A. Lombard sugerează[268] că acest fonetism provine din evoluția *îi* > *i*, ipoteză greu de demonstrat, spre deosebire de cea care ar susține că acest *i* provine din regresiunea lui *î*. Apoi, această formă nu poate fi apropiată de *schimb* care ar trebui apropiată mai degrabă de *cîine*. Ambele etimoane, *excambio* și *canem* prezintă condițiile necesare trecerii lui *á* la *î*, fapt care s-a și petrecut. Deosebirea este dată de tratamentul consoanei de dinaintea lui *î*. În cazul substantivului s-a produs dilatația în unele graiuri, păstrîndu-se velara și evitîndu-se forma **kiine*. În cazul verbului, *c* nu s-a putut păstra velar și a trecut la palatală, care și-a impus timbrul asupra vocalei următoare, determinîndu-i natura. Cunoașterea etimonului verbului *a ghici* ar fi putut, probabil, aduce mai multă lumină în această situație, dar situația seamănă cu cea din *chiștigă* (CÎ, 45, 28).

[266] Densusianu 1961, II, p. 52, notă, și 53.

[267] În analiza efectuată de acesta asupra evoluției vocalelor atone, a trecerilor între *ă* și *e* se observă mai ales apelul la evoluția fonetică și la accidentele fonetice și extrem de puțin la diferențiere (Densusianu 1961, II, p. 52-54).

[268] Lombard 1954-1955, p. 111.

BDD-B842-06 © 2019 Editura Universității de Vest
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.36 (2026-11-20 03:05:00 UTC)

Probabil că în chestiunea influenței asimilatorii a unor forme asupra altora, din cadrul unei paradigme – fără a neglija rolul „diferențierii", subliniat în Philippide 1984, p. 155-171 –, poziția cea mai rezonabilă apare la Gr. Rusu. Acesta împarte teritoriul lingvistic românesc în două mari zone şi discută chestiunea vocalelor velare păstrate sau refăcute analogic din această perspectivă areală. Fără a nega rolul analogiei în fonetică şi morfologie, el consideră că rolul determinant în velarizarea sau păstrarea palatalelor (acolo unde este cazul) nu l-a avut lipsa / prezența vocalelor palatale în silaba următoare. În acest sens, Gr. Rusu citează forme precum *iubesc*, *să iubească*, *merg*, *mergînd*, *a mers*, *să meargă*, *să lovească*, *beut*, *beutură*, *beutor*, *bind*, *vind*, apărute în graiuri din sud-vestul Transilvaniei şi Banat (p. 95). Pe de altă parte, în Banat, sud-vestul Olteniei, Crişana, apar *vîni* (*vîn'*), plural de la *vînă*[269], *vînaț* (plural pentru *vînat*), *vînățală*, *vînățăle*, *vînățîm*, *-ăsc*, *-ăşte*[270].

Avînd în vedere acțiunea labialei asupra lui *e* şi *i* – ca urmare a tendinței către depalatalizarea labialelor, socotite palatale la origine – el consideră că, în acea perioadă, *i* final nu mai exista în aceste forme. Este greu de spus dacă toate aceste sunete aveau un timbru palatal, dar este evidentă existența şi manifestarea unei tendințe către velarizare la care, începînd cu un anumit moment al evoluției limbii, unele graiuri au reacționat urmînd un impuls contrar. Iar vocala de după labială trebuie să fi participat la schimbarea de timbru a consoanei.

Ținînd seamă de cele discutate în legătură cu cerințele contextului, se impune observația că, pentru vorbitor, paradigmele se coagulează în jurul celei mai puternice şi reprezentative forme. Este mai probabil ca acea formă să ajute la constituirea pluralelor inițiale, rezultate din alipirea desinenței de plural la forma de singular, abia apoi urmînd ajustarea articulatorie, care să ducă la un flux sonor coerent. În esență, întotdeauna este vorba în primul rînd despre activitatea organelor articulatorii, abia apoi despre cerințele altor factori. În timpul producerii unor astfel de fenomene, cînd se restructurează formele, vorbitorul nu pleacă de la o proiecție mentală a rezultatului, pe care să-l genereze apoi instantaneu (sub acest aspect evoluția vechilor forme de G.-D. *caseei*, *lumiei* la *casei*, *lumii* este relevantă şi ține de ceea ce se petrece la nivelul organelor articulatorii).

De aceea, credem că situații de acest fel mai degrabă arată că în destule cazuri ar fi eronat să avem în vedere exclusiv o relație eficientă de interdeterminare între componentele sonore ale unui cuvînt, singura de natură să inducă şi să călăuzească evoluția fonetică a

[269] Pentru care autorul are în vedere o evoluție a lui *i* la *î*.

[270] Fără a se oferi sursa, este menționat şi pluralul *tînări*, apoi *tînăret*, *-eță*.

BDD-B842-06 © 2019 Editura Universității de Vest
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.36 (2026-11-20 03:05:00 UTC)

acestuia. Dimpotrivă, forme de mai sus, precum: *pemîntean*, *păminte*, *păminteasca* şi *pămînte*, arată că aproape orice este posibil, odată deținînd materialul lingvistic vorbitorul folosindu-l nu mereu ca atare, ci uneori „implicîndu-se" în modelarea fonetismelor şi a formelor, în concordanță cu felurite considerente, nu neapărat justificate de evoluția concretă a formelor pe care le reordonează la nivelul microcontextelor. În astfel de cazuri, dincolo de tendințele organelor articulatorii (către eficiență, adică viteză de comunicare, comoditate, echilibru şi armonie în distribuirea mişcărilor articulatorii) este posibil ca vorbitorul să nu evite tendințele articulatorii organice, care atîrnă de factorul biologic, şi să acorde prioritate anumitor rezultate, sub impulsul unor cauze ce țin de factorul social. Desigur, întregul proces este posibil întrucît este permis de organele articulatorii – care nu se opun respectivului flux sonor – şi pentru că vorbitorul este condus de o forță destul de mare încît să îl determine să acționeze astfel.

Faptul este demonstrat de plurale precum: *săgete* (Moxa, 149^{r}, text cu numeroase forme hipercorecte), *sîmbăte* (CV, 82/9, unde morfemul de plural pare a nu-şi fi exercitat acțiunea asimilatoare)[271], *cuvîntele* (Ps.H., 25^{v}, 26^{v}), *cuvînte* (Ps.H., 30), *cuvîntele meale* (Ps.H., 42^{v}).

Diferențele în finalizarea acestei tendințe provin nu doar din intensitățile ei diferite, ci şi din forțarea astfel a unor limite ale normei locale. În adevăr, procese, odinioară conştiente, produse pe baze analogice, pot deveni ulterior – dacă se încadrează în tendințe fireşti ale unei norme – modele însuşite în mod natural, care apoi pot servi ca modele altor prefaceri. În acest sens, ultimul rînd de forme, poate proveni din modelarea respectivelor cuvinte, conform fonetismelor diferite din prima serie de cuvinte. La rîndul lor, acestea au apărut cîndva, după modelul altor paradigme. La vremea lor, toate acestea au reprezentat îndepărtări de la evoluția fonetică, pe calea modificărilor conştiente.

3. Reacții la velarizare. Spre deosebire de cazul evoluției fonetice, printre atributele ce permit recunoaşterea ca atare a înlocuirii fonologice se află lipsa unei relații riguroase între particularitățile fonetice ale etimonului şi apoi ale diferitelor etape care-i urmează acestuia – pe de o parte – şi rezultatele înlocuirii – de cealaltă. Cum am văzut, atunci cînd încearcă să producă o astfel de modificare, vorbitorul o va opera în

[271] Care actualmente are pluralul *sîmbete*, după ce în vechea română s-a înregistrat pluralul „cu asimilație". Arvinte 1997, p. 8b, dă *simbete*, care apare în bb ca reacție de tip hipercorect față de mss. 45 şi 4389, în care se înregistrează *sămbete*, respectiv *sămbetii*, ori *Zioa simbetilor* față de *sămbetii* în ambele mss.

BDD-B842-06 © 2019 Editura Universității de Vest
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.36 (2026-11-20 03:05:00 UTC)

funcție de intenția sa, nu neapărat în relație cu contextul asupra căruia va acționa și indiferent de primitivul sau de stadiul anterior din care acel context provine.

În felul acesta se observă un fapt de maximă importanță pentru tema cercetării noastre – pe care nu vom reuși să-l subliniem îndeajuns –, și anume că vorbitorul – fiind indiferent la etimon și la evoluția fonetică – este preocupat nu de contextul general sau de microcontext, ci doar de sunetul pe care îl are în vedere spre a-l substitui. Acest comportament care ignoră fluxul sonor sau se concentrează doar asupra unui element al acestuia este marele fapt care îl aduce pe vorbitor în contradicție cu parcursul proceselor fonetice și care favorizează orientarea acțiunilor și rezultatelor sale în direcție eronată. Consecvent în a-și urmări scopurile (eliminarea vocalelor velare) el greșește față de istoria evolutivă a fluxului sonor, adică față de procesul coarticulării și de fireștile rezultate în timp, ale acestuia. De aceea, contradicțiile în care intră uneori cu acest proces sînt atît de mari încît rezultatele la care ajunge sînt aberante (*să schepe*, *chiștigă* etc.) sau aproape imposibile (**miine*, **chiine*).

În condițiile în care norma literară încă nu este bine fixată și asimilată de către utilizatorii ei, devine vizibil jocul dintre forța formei statornicite și impulsul unor tipuri de modificare. Astfel apar: *călușeresc* (M, Br.V) și *călușăresc* (RP, G), ambele la S (p. 408); *cenușăreasă* (Br.V, S, M) și *cenușereasă* (RP, G) (p. 408); *chisăliță* (Br.V, S, M, RP) și *chiseliță* (Gr) (p. 408); *mușețel* (M, Gr., S) și *mușățel* (Br.V, RP) (p. 408); *săminție* (M, Gr.) și *seminție* (Br.V, RP) (p.408); *vatemi* (Br.V, Gr) și *vatămi* (S, RP, M) (p. 409)[272].

Primul fapt pe care îl scot la iveală aceste producții este că, spre deosebire de cazul vorbitorului obișnuit, vorbitorul instruit (adică avînd la îndemînă o gamă potențial mai largă de cunoștințe empirice, dar și un set de principii teoretice în măsură să călăuzească procese raționale orientate lingvistic), preocupat de aspectul formelor și de relația acestora cu anumite standarde imaginate, se poate mai lesne plasa într-o zonă (pe care singur o creează, de altfel) a amestecului de forme.

Apoi, un astfel de amestec arată că norma literară practicată încă nu deținea forme unice, unele dintre cele produse fiind realități justificate în diferite arii lingvistice, altele fiind efecte ale încercărilor de a direcționa norma în formare, conform anumitor concepții a căror extracție rezultă mai degrabă din jocul de propensiuni și idiosincrasii a normei lingvistice de proveniență, decît din aplicarea unor principii raționate și coerent rețelate. Aceasta mai ales întrucît vorbitorii nu învață limba prin

[272] Pușcariu 1976a, p. 404-415.

BDD-B842-06 © 2019 Editura Universității de Vest
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.36 (2026-11-20 03:05:00 UTC)

intermediul normei literare, ci prin cel al normei lingvistice locale, deci chiar cult, vorbitorul poate manifesta cîteodată tendinţe care-l trădează ca vorbitor iniţial al unei norme lingvistice locale, fiind înclinat fie către folosirea, fie către evitarea anumitor fonetisme şi forme.

Forme precum cele constatate în arii nordice: *să arete*, *rebda*, *rebdare*[273], *preşit* (pentru *prăşit*), *să schepe* (pentru *să scape*), apoi oscilaţii precum: *calabalic* / *calabalîc*, *fert-marşalic* / *feltu-maşalîc* (*Cron. Ban.*) decurg din analogii care urmăresc evitarea velarei[274]. Ulterior, asemenea încercări pot deveni elemente stabile ale normei.

În toate cazurile de mai sus, velarele sînt consecinţa nestingherită a desfăşurării unor evoluţii fonetice fireşti, în ultimele două cazuri acela fiind chiar sunetul conţinut de elementul împrumutat. Rezultă că, indiferent de cum a acţionat vorbitorul, sunetele pe care le-a vizat în vederea substituţiei erau la locul lor, adică justificate sub aspect evolutiv.

Avînd în vedere forţa determinării cu care poate acţiona vorbitorul în astfel de situaţii, apoi numeroasele alegeri eronate pe care le face – şi pe care uneori le poate conştientiza, mai ales dacă este ajutat –, e limpede că el acţionează independent de şi indiferent la prefacerile istorice ale fluxurilor sonore (cum sînt *să arate* şi *răbda*), fiind atent doar la armonizarea formelor cu propriile considerente.

De aceea, avînd în vedere că vorbitorul nu cunoaşte etimonul şi ar fi indiferent la el şi la evoluţia acestuia, o ipoteză a „refacerii" lui *e* etimologic, în *să arete*, *rebda*, de pildă, este inadecvată situaţiei. Ceea ce contează pentru vorbitor este că, în comunitatea sa lingvistică, forma cu *a* era considerată neconformă cu ceea ce se statornicise acolo în plan fonetic şi ca urmare a configuraţiei sistemelor paradigmatice – şi, desigur, în acord cu acţiunile vorbitorilor. În consecinţă, astfel de modificări se arată a fi fost concordante cu direcţia predilectă adoptată de acel grai, sub acest aspect.

În alte zone, comportamentele caracteristice comunităţilor închegate ca urmare a contactelor frecvente şi intense dintre membri, atitudinea refractară la influenţele dinspre alte comunităţi şi lipsa predispoziţiei de a opera asupra instrumentului lingvistic – cedînd astfel tendinţelor care pun în act analogii disruptive – au făcut ca lucrurile să evolueze diferit. Comportamentul acelora s-a supus şi a urmat evoluţiile fonetice fireşti petrecute la nivelul structurilor lor audio-articulatorii, nu întrucît ar fi cunoscut şi respectat evoluţia fonetică a sunetelor, ci pentru că erau lipsiţi de impulsurile care să activeze asemenea tendinţe regulatoare.

[273] Gheţie 1975, p. 151, 153, 251, 361, 453 etc.
[274] Cf. *ibid*, p. 143.

BDD-B842-06 © 2019 Editura Universităţii de Vest
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.36 (2026-11-20 03:05:00 UTC)

La aceştia, respectivele produse ale evoluției fonetice naturale se găsesc din abundență. De fapt, această stare se constată în fiecare arie lingvistică, dar pentru fonetismele şi formele acolo acceptate.

3.1. Substituții justificate etimologic. În general, întocmai precum tendința naturală de a produce vocale velare, tendința de a le evita – ambele mai mult sau mai puțin puternice în anumite arii lingvistice şi în anumite contexte – reprezintă o constantă şi un cadru general.

În cele ce urmează, urmînd acțiunile vorbitorului, prezentarea nu va segrega formele cu velare, provenite din evoluția *á* + *n* + voc., cons., de cele provenite de pe urma fenomenului velarizării propriu-zise. Distincția va urma doar criteriul, mai sus enunțat, al caracterului „justificat" al respectivei substituții, din punctul de vedere al etimonului şi al evoluției sale.

Formele conținute şi discutate în această secțiune prezintă vocale palatale în poziții în care etimonul prezenta acelaşi sunet. Din acest motiv, admițînd că evoluțiile care, în acele contexte, duseseră la vocale velare s-au petrecut în cea mai mare parte a teritoriului românesc, majoritatea istoricilor limbii române consideră că în unele dintre zonele în care apar situațiile în discuție fenomenul velarizării nu se petrecuse în respectivele cuvinte. Conform acestei opinii, aşadar: a) în unele zone prezența palatalei se datorează anumitor caracteristici lingvistice ale respectivei arii, în care vocala palatală nu se velarizase, şi b) în alte zone prezența aceleiaşi vocale palatale în astfel de cuvinte constituie rezultatul unei operațiuni de substituție care, din perspectiva parcursului evolutiv al cuvîntului pare a restabili, în context, un sunet cîndva existent, adică pare a readuce forma la un stadiu revolut.

Considerînd că velarizarea s-a petrecut pe întreg teritoriul dacoromânesc, alți lingvişti se referă la astfel de cazuri ca la rezultate ale unor asimilări sau operează nuanțări explicative.

Avînd în vedere caracterul incomplet al dovezilor documentare, atît cu privire la intervalul temporal (de dinainte de producerea velarizării şi pînă la maturizarea fonemenului), cît şi la cel spațial (măcar pentru întreg teritoriul dacoromân), este greu de obținut un răspuns documentat şi ferm la întrebarea: sunete păstrate sau refăcute? Sigur în toate situațiile care urmează este faptul că vocala palatală se află pe o poziție pe care cîndva se aflase tot o vocală palatală.

3.1.1. Forma *țiță* (< lat. *tītia*) este destul de bine reprezentată în unele texte vechi: *țiță* (PO 67/9; Moxa 85^{v}, 110^{v}), *țița* (Ps.S, 36$_{25}$; Ps.H 17), *țițele* (Ps.S 36^{6}, semnalat şi în Puşchilă 1913), alături de el apărînd forme verbale precum: *se-au aținat* (PO, 251/4), *se nu aținați* (PO, 297/27), *aținа* (Moxa 28^{v}).

BDD-B842-06 © 2019 Editura Universității de Vest
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.36 (2026-11-20 03:05:00 UTC)

O. Densusianu[275] consideră că aici avem a face cu un *î* care „se schimbă în *i* sub influența unui *i* următor – *osindi*, chiar şi în silabă neaccentuată – *atiția*”[276]. Cu alte cuvinte, *i* latin a evoluat la *î*, deci conform învățatului bucureştean *i* din exemplele de mai sus este rezultatul unor fenomene fonetice ulterioare, de natură asimilatorie.

În fireasca majoritate a situațiilor, în cadrul proceselor de producere a fluxurilor sonore se manifestă forme de atracție lipsite de vreo legătură cu conştiența vorbitorului, implicate fiind doar organele articulatorii, cu stările şi deprinderile lor. Un flux sonor coerent şi economic are acest atribut. De altfel, articulațiile produse în mod natural şi inconştient nu pot fi prea solicitante pentru SAA a respectivei comunități, adică incoerente în sine, solicitante pentru organele articulatorii şi în răspărul chiar al structurii funcționale care le produce. De aceea, la nivel de ansamblu, astfel de contexte se cer tratate diferențiat, spre a observa şi distinge ce anume este evoluție şi ce anume este substituție. Întrucît, pe de o parte, comportamentele vorbitorilor sînt relativ coerente şi consecvente în cadrele diferitelor arii lingvistice, iar de cealaltă că toți prezintă aceeaşi SAA, rămîne de aflat factorul dotat cu o astfel de pondere încît să-i determine pe unii să se abată de la evoluția normală.

În cazul substantivului situația este deosebit de complexă. Primul lucru care se observă este posibilitatea ca româna să fi moştenit: a) atît forma de singular, cît şi pe cea de plural, b) doar pe cea de singular, c) doar pe cea de plural, în ultimele două situații fiind probabil ca forma moştenită să servească celei lipsă drept bază de formare.

> Adesea, forma de plural se constituie de la cea de singular, singura moştenită. De altfel, în mod obişnuit nu se moşteneşte întreaga paradigmă substantivală sau verbală, ci doar forma sau formele cu uz dominant (în mod obişnuit, la substantive – acuzativul singular, la verbe – timpii şi persoanele cele mai folosite, de regulă la singular). În aceste cazuri, chipul în care se formează pluralul este determinat de forma moştenită şi guvernat de regulile sistematice, dar şi normative, pe baza cărora se produc astfel de derivate. Alteori, se pot moşteni ambele forme de număr, eventual mai multe forme cazuale. În această situație lucrurile se complică proporțional cu numărul şi natura formelor determinante, existînd posibilitatea – realizabilă – ca felurite coliziuni între acestea şi incompatibilități cu regulile de sistem şi de normă să moduleze întregul proces şi formele rezultate.
>
> Pentru vorbitor procesul nu prezintă probleme, sub acest aspect el aproape fiind un instrument prin care limba se vorbeşte. Pentru

[275] Densusianu 1977, p. 38.

[276] A se vedea şi Densusianu 1961, II, p. 21.

BDD-B842-06 © 2019 Editura Universității de Vest
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.36 (2026-11-20 03:05:00 UTC)

> lingvist însă, care încearcă să reflecteze asupra posibilităților, a căilor şi proceselor concrete, din acel caz, spre a-şi imagina parcursul real al formelor, şansele de a confunda lucrurile sînt mai mari decît cele de a le lămuri corect.

Cert este că, în cazul discutat, prezența lui *-ă*, la singular (datorată formei moştenite şi întărită de cerințele paradigmatice) oferă condiții favorabile pentru velarizarea lui *i*, iar desinența de plural, *-e*, favorizează păstrarea aceluiaşi *i*. La fel de sigur este şi că, avînd permisiunea organelor articulatorii şi îndemnați de cine ştie ce impulsuri, vorbitorii pot încerca şi impune felurite combinații, mai mult sau mai puțin coerente (*țîță* / *țîțe*; *țiță* / *țițe*; *țîță* / *țițe*).

Este greu de demonstrat că s-ar fi plecat de la două forme (una de singular şi una de plural), într-o arie distincția păstrîndu-se (*țîță* / *țițe*), într-o alta singularul modulînd pluralul (*țîță* / *țîțe*), iar într-o alta invers (*țiță* / *țițe*). Este greu de argumentat că – indiferent cum se vor fi petrecut lucrurile în punctul de plecare (moştenirea ambelor forme, doar a singularului, doar a pluralului) – într-o arie întinsă evoluția a generat singularul cu velare, după care pluralul a fost refăcut în conformitate cu singularul, vorbitorii neurmînd cu strictețe căi fonetice energofage, ci fiind orientați de principiul economiei arătat în Byck & Graur 1933. (Aceasta în ciuda faptului că realitatea la care se referă cuvîntul – precum în cazul altor organe-perechi – ar fi fost de natură să favorizeze forma de plural.) Dincolo, vorbitorii ar fi refăcut singularul după plural, duşi de tendințele graiului lor, manifeste şi cu alte prilejuri.

Nu numai că nimic nu stă în calea presupunerii că fenomenul velarizării s-a manifestat plenar – exprimarea sa putînd fi împiedicată doar de constrîngeri majore de ordin paradigmatic –, dar aceasta este cea mai firească presupunere şi cea mai coerentă cale de urmat.

> Atunci cînd avem a face cu un fenomen dotat cu forța unuia general, ceea ce trebuie explicat nu este generalitatea fenomenului, ci cauzele unor posibile excepții, a căror forță a putut fi atît de mare încît să stăvilească sau să stînjenească un fenomen de o asemenea amploare.

Cele două cazuri majoritare par comparabile, ele fiind orientate de anumite nevoi de ajustare articulatorie, care ar fi solicitat anumite soluții concrete pentru forme izolate. Cu toate acestea, în cazul rezultatului dominant (*țîță* / *țîțe*) a prevalat ecomonia, atît cea convenabilă la nivel de sunete, cît şi cea impusă de paradigmă – care nu cerea o supralicitare a diferențierii, marcajul de număr *-ă*, *-e* fiind suficient. Deşi pare doar invers orientat, rezultatul minoritar (*țiță*, *țițe*), nu este doar astfel.

BDD-B842-06 © 2019 Editura Universității de Vest
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.36 (2026-11-20 03:05:00 UTC)

Aceasta deoarece aici nu se merge în direcţia unor tendinţe generale ale limbii române, ci se anulează evoluţia fonetică deja petrecută (*i* > *î*). Ceea ce apare este mai degrabă expresia unui efort (care se cere explicat sub aspectul cauzelor, intensităţii şi motivaţiei) decît a unei asimilaţii şi nicidecum efectul comportamentului firesc al organelor articulatorii.

În ceea ce priveşte situaţia verbului *a aţîţa*, se vede că, deşi a doua africată provine – întocmai precum prima – din *t* + *i*, velara finală nu se datorează africatei în sine, ci constrîngerilor de ordin paradigmatic. În acest context, situaţia vocalei mediale este dată de felul în care acţionează vorbitorul, adică în virtutea deprinderilor impuse de SAA (eficient, *-ţîţ-*) sau adoptînd unele aflate în răspărul acestora (cu risipă de energie, *-ţiţ-*).

3.1.2. Într-o situaţie asemănătoare se află cuvintele *rîu* şi *rău*. Dintre textele vechi, Ps.Cor. conţine forme cu velară, Ps.H cunoaşte doar varianta cu vocala palatală, iar studiul lui I.-A. Candrea asupra *Psaltirilor* arată că aceasta este dominantă, aici existînd doar cîteva apariţii precum *răure* (141_{21}, 166_{29}, 222_{19}, $321_{38\text{-}39}$, 322_{18}), *rrăure* (325_{29}) şi *răurele* (203_{25}, 325_{29}), *rrăurele* (148^{8}, 332_{31}). În general, în vechile texte fonetismul dominant este cel cu vocală velară, dar sporadic apare şi cel cu palatală, dar fără ca acesta să fie concentrat într-o zonă compactă, ori măcar caracteristic unei arii lingvistice. Astfel, alături de formele cu velară CB prezintă: *rreurele* (434/12), *riure* (64/11), PO prezintă *riu*, *riul* (16/17, 26; 16/25), iar CS prezintă *rîu* (28^{r}/8, 29^{r}/11), dar şi *riurele* (6^{r}/6) alături de *rîurele* (2^{r}/12, 42^{r}/9). Într-un document ieşean de pe la 1635 apare *răul Jijia* (IZ, doc. 76).

În ceea ce priveşte adjectivul şi adverbul *rău*, fonetismul cu velară este dominant în CB, unde se înregistrează o singură dată forma cu palatală, în dativul *reului* (414/2), dar *răilor*[277] (270/9), Ps.H. prezintă doar forma cu palatală *rreul* (94), *se reiră* (94^{v}) etc., Ev. Sib. prezintă *reu* (12^{v}, 16^{r} etc.) şi *rei* (15^{r}, 35^{r} etc.), iar CS prezintă *rău* peste tot, ca adverb înregistrînd o ocurenţă *reu* (120^{v}/2). Astfel de forme mai apar în textele „vechi" ale dialectelor suddunărene[278].

Majoritatea istoricilor limbii române consideră că acolo unde sînt atestate (cu deosebire într-o arie al cărei centru de iradiere îl constituie zona Banat-Hunedoara), formele cu *e*, *i* au dăinuit ca atare (fără a trece la *ă* şi *î*). Desigur, la unii istorici ai limbii se constată o anumită doză

[277] N.B., nu **reilor*.

[278] Boiagi 1915 [1988] notează *reu* (37, 38, 121, 198, 206 etc.), *riu* (158, 180, 193, 194). Consultarea *Liturghierului aromânesc* (ediţia Matilda Caragiu-Marioţeanu, 1962), nu revelă forme cu fonetisme ce-ar putea schimba datele prezentului studiu.

BDD-B842-06 © 2019 Editura Universităţii de Vest
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.36 (2026-11-20 03:05:00 UTC)

de prudență în afirmarea caracterului de sunete păstrate de la latină la română pentru vocalele velare aflate în această situație.

În vreme ce Al. Rosetti[279] crede că sunetul este păstrat în *riu*, iar în *ripi*, din Suceava, la 1428, am avea *î* > *i*, S. Puşcariu pare doar a concede că vocalele palatale s-au păstrat[280].

Ceva mai nuanțată este opinia lui G. Istrate[281], care consideră că forme precum *ris*, *sin* etc., apărute în textele vechi, sînt originare, iar dacă apar şi în graiuri ele au o bază reală (p. 32). Acelaşi autor crede că, mai tîrziu, este posibil ca, sub influența scrierii, aceste forme să se fi rostit ca atare: „pentru explicarea satisfăcătoare a acestor fonetisme (*ris*, *sin* etc. – n.n.) ar trebui să plecăm de la limba veche, pe care se sprijină atîția scriitori (...). De la Eliade Rădulescu, mai precis de la C. Negruzzi încoace, ar trebui să admitem, pe lîngă influența limbii vechi şi o tendință de literarizare, de întoarcere conştientă la fonetismele de altădată, iar cînd acestea nu existau, la crearea, prin analogie, a altora noi" (p. 44). Subliniind că lupta ortografiei s-a dat între dialectele literare, nu între graiuri, G. Istrate nu se pronunță net în favoarea unor cuvinte care ar fi păstrat în unele graiuri fonetismele etimologice, lucru evident în cele spuse la p. 35, nota 175, unde se consideră că etimologiştii scriau pentru viitor, încercînd să-i impună acestuia anumite norme, chiar de pronunție.

În Gheție & Mareş 1974, p. 203, se manifestă reticența în ceea ce priveşte păstrarea lui *i* din *riu*, în Moldova[282]. De altfel, în această zonă, fenomenul velarizării a prezentat tendința de a se dezvolta pînă la capăt, fiind definitoriu aici.

La rîndul său, comentînd rezultatele cercetărilor lui D. Şandru, M. Sala susține că: „intéressant encore est le fait que dans ce parler, les voyelles [ă], [î] deviennent [e], [i] pour les mêmes raisons qui ont déterminé le maintien de [e] et [i] non transformés en [ă] respectivement [î]: *teți*, au lieu de *tăți*, *mey* au lieu de *măi*, *skermena* au lieu de *scărmăna*", concluzionînd: „le nombre des formes hypercorrectes avec [i] au lieu de [î] est assez grand: *griu*, *bătrin*, *riie* (…) *singe*"[283].

[279] Rosetti 1986, p. 417.

[280] Puşcariu 1937, p. 79.

[281] Istrate 1956.

[282] În aceeaşi chestiune, E. Petrovici, *Rom.* ***Oriş, Orîş, orîşa, orăşa, orăşani, orăşeni*** < *magh.* ***varjas*** (Petrovici 1970, p. 169-172), arată că antroponimul *Orîş*, care apare şi sub forma *Oriş*, a provenit din acesta din urmă prin depalatalizarea lui *r* „caracteristică îndeosebi graiului moldovenesc, dar frecventă şi în celelalte graiuri în cuvinte de origine slavonă şi maghiară" (p. 171). De aceea, el socoteşte că *a hotărî*, *a pîrî*, *a tîrî*, în forme şi derivate, apoi *rît* (*răt*) < magh. *rét*, apar în acelaşi fel, prin depalatalizarea vibrantei (*rît* este discutat şi în Bărbulescu 1929, p. 320).

[283] Sala 1974, p. 112.

BDD-B842-06 © 2019 Editura Universității de Vest
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.36 (2026-11-20 03:05:00 UTC)

> Cum deja s-a văzut, adesea autorii pun laolaltă forme care prezintă sunete identice, dar care nu au aceleaşi contexte primitive. Ca proces, trecerea lui *e*, *i* la *ă*, *î* este altceva decît apariţia lui *ă* şi *î* din *a*. Desigur, autorii se adaptează la acţiunile vorbitorilor, care nu ştiu nimic din toate acestea.
>
> Altfel spus, acţiunile lor conştiente sînt lipsite de coerenţa acţiunilor lor inconştiente. Atunci cînd acţionează în virtutea impulsurilor SAA, vorbitorul este lipsit de cusur, iar cînd intervine conştient, le poate avea pe toate. De aceea, comportamentul lui conştient ignoră ceea ce nu cunoaşte, adică primitivele şi procesul, este indiferent la ele şi se exercită doar asupra stării cu care intră în contact, adică asupra rezultatelor evoluţiei fonetice, pe care le priveşte doar la nivel de sunet. De aceea lingvistul poate merge pe această cale în analizele sale, dar numai atunci cînd are în vedere acţiunile conştiente ale vorbitorilor.

Precum în alte situaţii, realitatea care se cere a fi avută în vedere datorită relevanţei şi importanţei ei este că formele *riu* şi *reu* nu apar – nici chiar la bănăţeni – cu o frecvenţă atît de mare încît să fie considerate definitorii. Desigur, în raport cu ceea ce se petrece în alte arii lingvistice, frecvenţa celor două fonetisme este îndeajuns de mare încît să le asigure vizibilitatea şi să poată fi considerate trăsături deosebitoare. Totuşi, ea rămîne destul de mică pentru a le recomanda ca trăsături definitorii. Dominante sînt rostirile cu *ă*, *î*, în vreme ce acelea cu *e*, *i* sînt prezente doar în arii restrînse, dar nu astfel încît să arate că rostirile cu velare ar fi sporadice, accidentale, eventual aparţinînd unor nebănăţeni. Mai mult, textele demonstrează că, deşi scriu *riu*, *sin*, *tinăr*, *singe*, *simbătă*, *ridică*, scriptorii se arată în stare să renunţe la *riu*, *reu*, trecînd la velarele prohibite.

Forme precum *Lonka Rywly*, în Banat, precum şi *Rîul*, nume de sat din Hunedoara[284], ambele de pe la 1515-1520, toponimul *Rîuşor* şi *rîuşor*, din *Anon. Car.*, sînt atestări importante, de natură să se constituie în argumente pentru caracterul de sunet refăcut al lui *i* (şi *e*) – chiar şi aici.

> Situaţia prezentată este, oarecum, comparabilă cu aceea a unei forme precum *barbat*, care apare în subdialectul moldovenesc, şi pentru care I.-A. Candrea vorbeşte[285] despre „*a* netrecut la *ă*". Dar nu avem nici o dovadă că lucrurile chiar stau astfel. Nu se poate spune care este argumentul de nezdruncinat ce-ar putea fi opus cuiva care ar susţine că *a* este unul păstrat. Acela că evoluţia fonetică *-a-* > *-ă-* este, poate, cea mai veche evoluţie de la latină la română? De fapt, nu avem dovezi şi

[284] Mihăilă 1974, p. 148.
[285] În Ps.S., p. XXXVI, CXLIII.

BDD-B842-06 © 2019 Editura Universităţii de Vest
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.36 (2026-11-20 03:05:00 UTC)

> argumente solide nici în favoarea, nici împotriva unei astfel de opinii. Cel mult se poate avansa teza contrară, cum fac autorii GD (p. 70), care consideră, fără argumente, că această opinie nu se susține[286]. Într-o astfel de situație poate fi de folos înțelegerea faptului că astfel de fenomene se petrec în anumite cadre, care cunosc şi oferă nu doar posibilități, ci şi imposibilități: a) spre deosebire de mişcările din lumea fizică, cele din lumea biosocială nu pot fi prevăzute precum traiectoria unui corp angajat într-o mişcare sau precum efectul ciocnirii a doi atomi, şi b) nu se poate prevedea cu succes nici măcar dacă factorul uman va interveni sau nu într-un proces, cu atît mai puțin direcția intervenției, forța, amploarea şi rezultatele ei concrete. Aceasta întrucît la alte nivele decît cel fundamental, interacțiunile dintre multitudinea de factori care apar şi se manifestă în multiple tipuri de înlănțuire acționează mai degrabă imprevizibil (sau, mai exact, depăşesc cunoaşterea umană) şi oferă rezultate în consecință, motiv pentru care regulile de aici par a funcționa mai degrabă statistic, decît neştirbit.
>
> Deşi anumite fenomene pot fi constatate şi observate, datorită felului în care se produc şi se manifestă, ele încă nu pot fi analizate cu instrumente atît de precis gîndite şi construite încît să-şi dezvăluie definitiv şi incontestabil geneza, dezvoltarea, funcționarea şi evoluția.

De altfel, la suddunăreni, în Banat şi în zona pe care iradiază influența bănățeană, *ă* şi *î* apar cel mai des în pozițiile în care vechile sunete au evoluat de timpuriu la velare. Este mai probabil ca abia în contact cu ceilalți dacoromâni (şi eventual cu textele acestora) să fi apărut reacții retractile, față de faptul că majoritatea dacoromânilor prezintă o tendință accentuată spre velarizare. În consecință, aceste reacții puteau viza păstrarea unei anumite individualități, prin echilibrarea ocurențelor dintre contextele velarizate şi cele nevelarizate.

Privind lucrurile din cealaltă perspectivă, atît timp cît vorbitorul este interesat doar de sunet, *singe* poate avea un model în *sin*, iar *riu* poate avea un model în *singe* (adică oriunde află o oscilație *î* / *i*). Observînd alternanța *i* / *î* (*legămînt* / *legăminte*), apoi *singur* / *sîngur*, nu este greu să se stabilească o astfel de corespondență, adică nu **sange*, *senge*, **songe*, **sunge*, ci *singe*. De aceea, ca reacție la velarizarea prin *s*, din *săgetele* (Moxa, 146^{r}), apar forme precum *segeată* şi *segetele* (Moxa, 62^{v}, 69^{r} şi 127^{v}) sau chiar *sigeată* (Neculce, 254), în baza relației dintre *ă* şi *e*, respectiv a celei dintre *e* şi *i*. Nu altminteri. După cum se vede din coprezența celor două tipuri în textul lui M. Moxa, circulația concomitentă a unor astfel de produse putea îndemna pe unul şi acelaşi autor (trăind într-o perioadă în care mai multe aspecte literare se aflau în

[286] O argumentație întrucîtva convingătoare apare în Uriețescu 1973, p. 449, unde se explică proveniența lui *a* din mold. *niapot* tocmai dintr-un *ă* protonic.

BDD-B842-06 © 2019 Editura Universității de Vest
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.36 (2026-11-20 03:05:00 UTC)

coliziune, iar capacitatea de a le armoniza sau ierarhiza era scăzută – cu implicații asupra coerenței aspectului literar deținut de un autor dat) la acceptarea lor vag şi incert discriminată, la nivelul frecvenței.

Faptul că în *cîine*, *mîine*, *pîine* se manifestă tendința înlocuirii lui *î* cu *i* – cu toate că în răspărul deprinderilor articulatorii şi cu consecințe majore, căci eliminarea velarei etimologice ducea la înlocuirea consoanei velare cu o africată – arată că vorbitorul poate exagera urmînd raționamente analogice. Acest din urmă fapt este o măsură a intensității manifestărilor unei astfel de tendințe, şi nu constituie o marcă a îndreptățirii etimologice a sunetului introdus. Aceasta întrucît pe vorbitor nu-l mînă vreun presupus dor de forma originară, ci simplul calcul sincronic.

Jocul dintre cele două categorii de sunete este semn al reacțiilor de hipercorectitudine, întocmai de acelaşi tip cu cel ilustrat cu forme din *Appendix Probi*. În mod obişnuit, norma lingvistică a unei comunități nu înregistrează oscilații prea largi, variantele încadrîndu-se între anumite limite economice. Oscilațiile pot fi generate de contactul cu o altă normă – conotată social ca fiind superioară, inferioară sau egală –, ele avînd rolul de a apropia sau depărta norma acelei comunități de celelalte.

În scriere, oscilațiile apar mai cu seamă în perioada de constituire a aspectului literar, trădînd căutări. Un copist care se conformează textului copiat recunoaşte superioritatea, în acele puncte, a normei scriptorului de dinaintea sa; atunci cînd operează modificări, acelaşi copist o face sub puternicul impuls al tendinței de „a norma" – uneori pe baza afinităților normei sale lingvistice, eventual conjugate cu cele pentru aspectul literar care-i este familiar. În cele din urmă, acțiunea din ambele cazuri arată limpede că „norma" (atît cea pe care o urmează, cît şi cea pe care o creează) prin scrisul său este nefixată şi nestandardizată.

Situația pe care o prezintă vechile texte – în ceea ce priveşte distribuția perechilor de vocale palatale şi vocale velare – sprijină mai degrabă opinia că velarizarea s-a produs în toate graiurile, textele nereflectînd o stare în care evoluția fonetică şi-a urmat cursul şi o alta în care s-a blocat, ci o etapă în care evoluției fonetice i-a urmat pe alocuri un proces de modificare conştient operată.

Pentru a se bloca, ceea ce se petrece independent de voința vorbitorului are nevoie de o energie mult mai mare decît cea care pune în act întregul mecanism. Abia apoi, pentru ca vorbitorul să inducă acolo o modificare conştientă este nevoie de mai puțină energie. De aceea, în condițiile unui impuls motivațional destul de puternic şi pe fondul permisiunii organelor articulatorii, vorbitorii dintr-o arie lingvistică

BDD-B842-06 © 2019 Editura Universității de Vest
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.36 (2026-11-20 03:05:00 UTC)

– eventual făcînd parte dintr-o anumită categorie socială – îşi pot modifica rostirea într-o anumită direcție[287]. Greu explicabil ar fi ca la nivelul organelor articulatorii ale aceloraşi vorbitori să apară o forță naturală cu acțiune divergentă față de cea care acționează la nivelul întregii comunități.

Argumentul pe baza căruia se consideră că formele literare actuale datează dintr-o epocă posterioară românei comune este tocmai existența formelor cu fonetismul dat în arii conservatoare, la care se adaugă dificultatea de a dovedi contrariul. Cu toate acestea, faptul că o arie lingvistică este „conservatoare" (sau reticentă la evoluție, sau rămasă în urmă, sau are tendințe izolaționiste, ori toate acestea la un loc), corelat cu acela că textele produse acolo atestă fonetisme coincidente cu cele ale formelor din etimoane (*riu*, *sin* etc.) nu poate constitui o dovadă prin sine – nici măcar una circumstanțială slabă – că acolo evoluția a stagnat 1000 de ani.

Atlasele lingvistice şi anchetele dialectale indică destule puncte din arii marginale (Maramureş, Țara Oaşului, Crişana, Banat, nordul Moldovei) – expuse la contacte cu alte limbi sau cu vorbitori bilingvi – în care fonetismele atestate par a fi mai degrabă păstrate, adesea în modalități destul de incoerente (*înemă* alături de *riu*). La rîndul lor, cele mai vechi texte pe care le deținem provin din secolul XVI, iar datele anchetelor dialectale nu coboară sub secolul XIX. Nimeni nu neagă realitatea lingvistică indicată de vechile texte şi de anchetele dialectale, dar ea stă pentru sine şi nu poate constitui o probă care să indice stări anterioare. Textele secolului XVI – examinate la nivel fie local, fie global – atestă mai degrabă sporadic şi discontinuu o stare oscilantă, caracterizată de amestecul fonetismelor şi formelor. Nici situația vorbită în secolul XX, nici cea scrisă din secolul XVI nu pot constitui o dovadă pentru o stare încă şi mai veche, cu atît mai mult cu cît astfel de forme nu sînt susținute de fonetica istorică.

Pe această bază ar fi hazardat să apreciem caracterul de sunet păstrat sau refăcut, pentru cazul unui cuvînt moştenit. În fapt, singura dovadă care susține *reu*, *riu* pentru secolul XVI este grafia în cauză, iar pentru secolele XIX şi XX anchetele dialectale. Dat fiind că grafiile sînt parte a unui proces de literarizare, precum şi caracterul lor negeneralizat, acest temei este insuficient pentru a considera că ele reflectau o realitate continuă şi uniformă. La rîndul ei, starea oferită de rezultatele anchetelor dialectale trebuie considerată cu atenție. Ipoteza fonetismelor păstrate

[287] Afirmațiile acestea țin seamă de cele arătate în Philippide 1984, p. 15-17, privitor la alunecarea sunetelor, precum şi de cele asupra voinței în limbă (p. 171-172).

BDD-B842-06 © 2019 Editura Universității de Vest
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.36 (2026-11-20 03:05:00 UTC)

are mult mai puține șanse de a fi reală decît cea conform căreia am avea a face cu exemple de trecere a unor forme din norma scrisă a unui dialect literar în graiul popular corespunzător. Păstrarea anumitor particularități ale normei literare locale – după ce aceasta a devenit caducă – se putea produce datorită acțiunii conjugate a factorului prestigiu cu o formă specială de „solidaritate regională".

În acest caz, fără a deține toată forța argumentativă necesară, mult mai relevantă și mai aproape de realitate poate fi o judecată *a fortiori*. Atît timp cît comportamentul obișnuit al organelor articulatorii (și al contextelor produse de acestea) urmează jocul dintre stabilitate și variabilitate, în căutarea unor echilibre succesive, și atît timp cît nu există semne clare că vreo forță poate interveni în direcția conservării unei stări, putem privi la celelalte evoluții fonetice, unde constatăm că sunetele aflate în astfel de poziții nu se pot păstra întocmai cum sînt, timp de un mileniu.

De aceea, firesc este ca acele sunete să fie refăcute analogic, ceea ce ar elibera de iluzia – generată de coincidență – că ele ar fi păstrate.

3.1.3. O categorie aparte de situații este dată de starea alternantă a desinențelor verbale de la conjugarea a IV-a. Unele dintre verbele de aici sînt moștenite (*urî* < lat. *horrescere*), altele sînt împrumutate (*omorî* < vsl. *umoriti*). Întrucît etimoanele acestora nu conțineau *î*, conformitatea strictă a formelor românești la etimoane ar fi fost reprezentată de finala *-i*, atît pentru cuvintele moștenite: *a amăgi*, *a muri* (< lat. **ammagire*, *morrire*), cît și pentru cele împrumutate: *a oborî*, *a omorî* (< vsl. *oboriti*, *umoriti*).

Privind la etimoane și apoi la formele românești, se observă că limba română a valorificat ambele ei posibilități (către vocală velară și către vocală palatală). Cu alte cuvinte, exercițiul aceleiași SAA a produs ambele fonetisme, fapt care ridică o întrebare legată de posibilele cauze care au generat tratamente și rezultate diferențiate.

Examinarea etimoanelor și a celor două șiruri de rezultate arată că acestea corespund la două tipuri de stări fonetice. Într-un caz, ca urmare a evoluțiilor fonetice, organele articulatorii nu au fost supuse unor solicitări speciale, în vreme ce în celălalt caz starea etimoanelor, în relație cu deprinderile articulatorii și cu sistemul paradigmatic al limbii române, a solicitat un anumit tratament. Astfel, în cazul multora dintre membrii seriei moștenite vibranta *r* se rostea intens, fapt care a stimulat și a dus în cele din urmă la dezvoltarea acolo a unui *-î*, dar fără ca acest lucru să aducă organele articulatorii în imposibilitatea de a produce, tot acolo, finala *-i*. În situațiile în care rostirea celeilalte finale era stînjenită său impiedicată de cauze de ordin fonetic – după cum se va vedea mai

BDD-B842-06 © 2019 Editura Universității de Vest
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.36 (2026-11-20 03:05:00 UTC)

jos, atît pentru verbe, cît şi pentru substantive – dezvoltarea finalei *-i* nu numai că a avut cale liberă, dar a devenit singura opțiune reală. În primul caz, aşadar, evoluția firească a putut duce la finala *-î*, dar fără a o interzice pe cealaltă, iar în al doilea, fonetismul finalei constituia singura posibilitate optimă şi eficientă de articulare.

Ulterior, pe acest fond, cele două fonetisme astfel apărute au putut intra într-un soi de concurență, reală – adică generată de acțiunea organelor articulatorii –, clasa de verbe care permiteau nestingherit producerea ambelor fonetisme ajungînd în situația de a fi solicitată în direcția adoptării finalei *-i*. Alături de aceasta, în cazul celeilalte clase de verbe, a apărut şi o concurență nefirească, indusă de anumite tendințe tipologizante ale vorbitorului. Totodată, în virtutea tendințelor articulatorii şi a compatibilității rezultatelor astfel obținute, cu forma şi sensul verbelor, comportamentul a putut fi aplicat apoi formelor împrumutate, indiferent de starea etimonului şi a evoluției sale. În consecință, după starea inițială, determinată de factorii la început arătați, în diferitele arii lingvistice au fost favorizate unele comportamente, iar în altele au devenit preponderente alte tratamente, atît pentru cuvintele moştenite, cît şi pentru cele împrumutate, atît în ceea ce priveşte posibilitatea formelor fixate de a rămîne ca atare sau de a trece la celălalt tip.

Cum se întîmplă în astfel de situații – nu doar în cazul împrumuturilor pe care diferitele arii lingvistice le operează cu precădere de la diferitele ramuri ale neamurilor cu care intră în contact, dar chiar şi în cazul cuvintelor moştenite –, simpla distincție formală, nesprijinită pe cauze interne sau măcar pe repere proprii (care să nu aparțină exclusiv limbii de strat, de suprastrat sau de adstrat), favorizează posibilitatea tratamentelor nediferențiate, adică neconsecvente cu starea etimonului şi cu dinamica ulterioară a urmaşilor lui. În felul acesta, lipsiți de constrîngeri care să genereze imposibilități articulatorii şi de repere discriminatorii care să genereze constrîngeri asupra deprinderilor articulatorii şi a tiparelor paradigmatice, vorbitorii ajung în situația de a avea la îndemînă două posibilități de exprimare, ambele funcționale şi nicicum marcate. În plus, iluziile date de aparenta coerență paradigmatică pot întări convingerea că respectivele forme – oricare ar fi ele – sînt cele potrivite.

Uzul curent într-o astfel de zonă va fi decis de rostirile majoritare, date de exercițiu, prestigiu, eufonie etc., adică de suma dominantă a acelui mănunchi de comportamente socio-lingvistice care decid în astfel de situații. În condiții obişnuite, de libertate şi nenormare cultă, cele două posibilități vor fi folosite, indiferent de predominanța uneia sau a alteia. Desigur, coprezența celor două efecte comportamentale duce

BDD-B842-06 © 2019 Editura Universității de Vest
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.36 (2026-11-20 03:05:00 UTC)

negreşit la extrapolări – prin care un fonetism îşi extinde domeniul la formele celuilalt – şi reacţii retractile – prin care fonetismul etimologic este înlocuit de celălalt. În esenţa lor, ambele situaţii vădesc caracterul social al limbii, nu etimologia şi evoluţia cuvintelor sau vreun alt criteriu lingvistic decizînd fonetismul, ci dominantele comportamentale ale comunităţii, prin care cele două fonetisme cocurează şi par a se lupta între ele.

Alături de formele care urmează tendinţei de a rosti velar vibranta *r* şi de cele care decurg din dificultatea sau din cvasiimposibilitatea de a rosti un *r* velar, vechile texte româneşti prezintă forme oscilante sub aspectul în discuţie, care se încadrează într-unul dintre cele două modele – dar fără a cunoaşte vreo constrîngere articulatorie sau evolutivă care să le oblige într-acolo.

De aceea se întîlnesc: *amări-se*, dar *amărî-se* (CS, 66v/4, 13; 66v/11); *amăriia*, *amărire*, *amări-vor*, dar *amărî-se*, *amărît-au* (CB, 82/7, 73/19, 63/3, 457/16, 73/19); *amări*, *amăriră-me*, *amărrit* dar *amărîră* (Ps.S, 83^{2}, 314^{14}, 72^{7}, 156^{37}); *bori* (CS 61^{v}/2, 15); *obori*, *oboriia*, dar *oborîia* (Moxa 14^{v}, 101^{r}, 19^{v}, 24^{v}, 149^{v})[288]; *oborri*, *oborriră*, *oborrişi-i*, dar *oborîşi* (Ps.H 91, 62, 63, 47); *a obori*, *oborrişi*, *se oborriră*, *oborri-veri*, dar *oborît-au*, *oborî-vei*, *vei oborî* (Ps.S $225_{27,29}$, 107_{39-40}, 292_{21}, 143_{23-24}, 334_{24}, 292_{21}, 322_{26}); *ocărî* (Ps.Cor. 152^{r}), cu velară în toate formele şi derivatele[289]; *ocărîia* (Moxa 7^{r}); *ocărîia*, *ocărîţi*, *ocărîndu* (CB 310/2, 275/19, 16/16); *ocăriş*, *ocăriră*, *ocărit*, *ocărire*, dar *ocărîre* (Ps.S 112^{11}, 225^{4}, 264^{5}, 271^{4}, 84_{20}, 232_{32}); *ocărrire*, *ocărritu* (CV 86^{v}/10, 75^{v}/12); *omorritu* (CV 78^{v}/14); *omorî* (Ps.Cor. 80^{r}); *nu omorî* (PO 246/6); *omorî*, *omorîre* (CB 69/17, 83/19); *omoriră*, *omoriţi*, *a omorri*, dar *umorîţ* (Ps.S 195^{14}, 85^{9}, 236_{32}, 85_{32}, 70_{28}); *a urî*, *urăsc* (PO 178/12, 240/3, 244/12); *urăsc*, *a urî* (Ps.Cor. 61^{v}, 293^{r}, 55^{r} etc.); *urit*, *va urri*, *uriră* (Ps.H 9^{v}, 50, 91); *urreşte*, *urrimu-i*, *urişi*, *uritu*, *urire*, *uritul*, dar *urăşti*, (Ps.S 100_{25}, 83_{32}, 6^{7}, 97^{5}, 83^{13}, 133^{2}, 290^{9}, 43^{6}, 112_{34}); *uriţi*, *uri-va* (CB 324/15, 427/20), dar dominanta este cu velară, *urîţi-vă* (255/8); *uri*, dar *urît* (Moxa 112^{r}, 40^{v}), n.pers. *Urita*, *Uriti*, dar *Urîtă*, *Urîta* (Mihăilă 1974)[290]; *vîrriră-se* (CB 382/9).

---

[288] Text în care apare şi *sfarime* (112^{r}).

[289] La infinitiv, astfel de verbe au accentul pe vocala finală. Atunci cînd apare forma cu velară, este cît se poate de sigur că aceasta este *î*, iar nu *ă*, primul sunet reprezentînd accentuarea, iar cel de-al doilea neaccentuarea. Este posibil ca fonologizarea lui *î* să fie legată şi de acest fapt, *ă* apărînd mai degrabă ca reminiscenţă articulatorie.

[290] În opinia noastră, lecţiunea *Mareni[i] şi Urîti[i]*, din **маренн и ѹрыти**, ar trebui emendată, slova **ы** cerînd, mai degrabă, lecţiunea *i*.

BDD-B842-06 © 2019 Editura Universităţii de Vest
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.36 (2026-11-20 03:05:00 UTC)

Fonetica gerunziului poate fi ilustrată cu exemple de la I. Neculce, unde se întîlnesc: *ardzindu* (62), *audzind* (343), *deşteptindu-să* (13), *înştiinţînd* (180), *neaşedzindu-să* (19), *necrezind* (9), *prindzind* (23, 43), *scoţînd* (158), *şedzind* (17), *slobodzindu-l* (19), *vădzind*(*u*) (p. 17, 19, 295) etc., alături de *agiungînd* (260), *arînd* (11), *dzicînd* (225), *fugînd* (13) (remarcabil deoarece modifică însăşi africata, care devine ocluzivă velară), *înţălegînd* (10), *mărgînd* (67), *pogorînd* (79), *sosîndu* (45), *vădzînd* (283, 293, 300, 302) etc.

Situaţiile acestea arată că într-o zonă prin excelenţă velarizantă era posibil ca o persoană (instruită) să manifeste o mişcare retractilă, care să diminueze puzderia de velare, echilibrînd raportul dintre rostirile velare şi cele palatale. Totodată însă, examinarea şirului arată că, în majoritatea copleşitoare a situaţiilor, SAA permite(a) vorbitorilor români rostirea fie cu *î*, fie cu *i*. Lucrul acesta era dificil sau aproape imposibil pentru *a ajunge*, *a ara*, *a zice*, *a fugi* (pe care, spre deosebire de *a ajunge*, I. Neculce îl propune cu velară) şi *a merge*.

Privitor la acest tip de verbe, E. Petrovici are în vedere un fonem vocalic *î* / *i*, opoziţia fiind privită la nivelul consoanei (velară sau palatală). Totodată, afirmînd că „reflexul *i* al lui *a* în poziţie nazală după sunet palatal este o dovadă că în româna comună lat. *an* a atins deja faza *în*”[291], el susţine că după consoană palatalizantă „fostul *î* a devenit *i*”[292].

> I. Bărbulescu observă[293] că după elementele palatale *î* nu se păstrează, ci devine *i*: *ghindă*, *junghind*, (pentru care prezintă etimoane cu „**-ghiâ-*”), *îngroşind*. Reţinînd că acest autor are în vedere caracterul etimologic al lui *-î*, vom observa apoi că lucrurile pot sta astfel, dar nu neapărat şi nici în toate situaţiile posibile. Velarizanţii (din Moldova, Muntenia, Oltenia şi Transilvania) folosesc prima formă, la cea de-a doua pot prezenta tendinţa de a rosti un *î* după *i*, iar pe cea de-a treia practic o resping, folosind una cu *î*. Primei categorii i se alătură situaţii precum *creştin*, *fin*, *ghindă*, *veghind* (**creştiîn*, **fil'în*, **gl'înde*). De fapt, analiza atentă a unui inventar larg de astfel de verbe şi de substantive, în corelaţie cu etimoanele lor (în cazul substantivelor, *î* este etimologic uneori, iar *i* nejustificat sub acest aspect) arată că, de fapt, vocala „firească” din punct de vedere articulatoriu este velara, cu excepţia situaţiilor în care coarticulaţia cons. + voc. genera o africată urmată de o vocală palatală.

Avînd în vedere că, într-adevăr, în aceste cazuri avem a face cu consoane al căror timbru vocalic poate fi palatal sau velar, modelul

[291] Petrovici 1970d, p. 92.
[292] Petrovici 1956a,b, p. 12.
[293] Bărbulescu 1929, p. 321-323.

BDD-B842-06 © 2019 Editura Universităţii de Vest
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.36 (2026-11-20 03:05:00 UTC)

evolutiv propus de către E. Petrovici ne convinge că, la conjugarea a IV-a, finala infinitivului este *î* / *i*, iar articolul pentru masculin plural nu este *i* (*ii*), ci tot *î*: *a pîrî*, *a urî*, regional, *cojî*, *păzî*, *sosî*, respectiv *brazî*, *fraţî*, *urşî*, *vrejî* etc[294]. La rîndul său, Gr. Rusu[295] susţine că „nu este potrivit să vorbim despre consoana [ş] înaintea vocalelor [e] şi [ă], deoarece apariţia uneia sau alteia dintre aceste vocale este determinată (...) de timbrul consoanei respective", în vreme ce E. Vasiliu arată că timbrul muiat sau dur al consoanei este irelevant din punct de vedere fonologic, el fiind determinat de vocala următoare[296].

D. Puşchilă consideră că forme precum *izvoreşti*, *izvoriaşte* păstrează *e*, *i* după *r* datorită contextului (*e*, *i* următori), care „au făcut să se mănţie mai multă vreme *e* după *r*, chiar după ce începuse a se zice *izvorăsc*"[297]. De aceea, el crede că „noua rostire" nu poate fi prea veche, ea generalizîndu-se abia în vremea lui Dosoftei[298]. Deşi recunoaşte diferenţa de tratament dintre forma de infinitiv cu *i* neurmat de vocală palatală şi cea cu *e*, *i* în poziţie *e*, el totuşi consideră ca slabă poziţia celor ce cred că, în română, formele cu velară le preced pe celelalte, evoluţia *î* < *i* nefind una solidă.

La rîndul său, S. Puşcariu susţine că evoluţia către velară a vocalei care urma unui *r* intens se petrece pe teren românesc (*currendo* > **curind* > *curînd*). În opinia acestui savant, care ilustrează cu ajutorul unor cuvinte din vechea slavă, o astfel de formă ar arăta că şi cuvintele străine – pătrunse în limbă pe vremea cînd *r* iniţial era rostit cu vibraţii puternice – erau rostite precum cuvintele de origine latină, ceea ce s-ar recunoaşte din transformările suferite de *e* şi *i* următori[299]. Tot un *r* intens, arată S. Puşcariu, trebuie să se fi rostit şi acolo unde exista un *r* la sfîrşitul tulpinii cuvintelor de origine străină, ceea ce ar explica evoluţia vocalelor palatale la vocale velare, precum în: *cară*, *fiară*, *urăsc* şi *cocoară*, *doboară*, *doborî*, *izvoară*, *omoară*, *omorî*, *topoară*, *vîrî*[300].

---

[294] Astfel de forme pot fi întîlnite şi la I. Neculce: *beţîi* (p. 71), *curţîi* (p. 64), *soţîi* (p.124), *taţîi* (p. 115), *ţărîi* (p. 45, 288), *vătajîi* (p. 129), sau *tătărîme* (p. 78, 143, 255, 258) şi *vitejîile* (p. 64), alături de *drăgămimea* (p. 252), *slujitorimea* (p. 331).

[295] Rusu 1983, p. 155.

[296] Vasiliu 1956, p. 32.

[297] Puşchilă 1913, p. 13.

[298] *Ibid*., p. 9.

[299] Puşcariu 1994, p. 218.

[300] Pentru chestiunea opoziţiei *r*/*rr*, sub toate aspectele, în limba română veche, a se vedea Bărbulescu 1904, p. 426-428; Ps.S, p. CLXV; OR II, p. 43-44; Rosetti 1926, p. 96; Densusianu 1961, II, p. 20, 23, 27, 29, 37, 80-82, 121-122; Puşcariu

BDD-B842-06 © 2019 Editura Universităţii de Vest
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.36 (2026-11-20 03:05:00 UTC)

Un verb precum *a pîrî* (< vsl. *prją* < *preti*)[301] este deosebit de instructiv pentru specia în discuție. Atît verbul, cît şi substantivul cunosc destule atestări în textele vechi: *părişul* (Ev.Sib., $6^{v}_{13,\ 16}$), *se pîrîră* şi *se era pîriți* (PO, 87/13-14, 16, respectiv 87/12), *pîrîia*, *pîrîră*, *pîrî* şi *pîrîşii* (Moxa, 72^{r}, 75^{v}, 106^{v}, 22^{v}, 24^{r}, 107^{r}), *pîriş* (*Glosele* lui Bogdan)[302], *preapîriia*, *preapîrîia*, *preapîri* (CB, 98/17, 118/1, 207/4). La I. Neculce apar: *să pîrîiè* (unul pe altul) (370), *să pîrîră* (183), *a pîrî* (56, 72), *pîrî*, *pîri* (68, 56), *îl pîrîsă* (69), dar şi *pîreşte* (147, 199, 229, 240).

Acest verb se leagă de *a tîrî* (< vsl. *treti*)[303], cu care are model paradigmatic comun: *să pîrîiè*, *pîreşte*, precum *tîrîi*, *tîrîesc*[304], dar şi de verbele onomatopeice (*a bîrîi*, *a cîrîi*, *a dîrdîi*, *a mîrîi*, *a pîrîi*, *a sfîrîi* etc.) şi de *a vîrî* (< vsl. *vĭreti*)[305], prin formă.

Referitor la contextele în care *î* provine din *á* + *n*, S. Puşcariu îşi exprimă îndoiala în ceea ce priveşte caracterul de sunet conservat al palatalei în *re-*, *ri-* din textele vechi şi arată că *grîu* > *griu* „près que partout”[306], confuzia conducînd la „falsă regresiune”.

În sfîrşit, Al. Rosetti consideră că *ă*, *î* trec la *e*, *i* sub influența lui *r* precedent: *fărrima*, *inderret*, *interita*, *omori*, *reu*, (*r*)*ide*, *risulu*, *riu*, *țerrină*, *uri*[307], adică *r* nu ar avea caracter velarizant, ci dimpotrivă.

Este dificil de adus argumente peremptorii în favoarea vreuneia dintre aceste două poziții. Oricum, întrucît *r* poate deține ambele timbre (probabil că de aceea unii lingviști consideră pe *r* ca fiind velarizant, în vreme ce alții socot că tocmai el este elementul inductor al vocalelor palatale), ceea ce nu poate fi admis este că o astfel de oscilație constatată în sînul aceleiaşi comunități ar fi putut decurge dintr-o schimbare a SAA (a celor de la care a plecat inovația).

1937, p. 253; 1994, p. 70; Puşcariu, *Pe marginea cărților*, în DR V (1929), p. 744-800, p. 764 şi urm.; Lombard 1954, p. 81-88; 1955, p. 619-642, 811-829, 750-755; Avram 1964, p. 46-58, 92-96; Vasiliu 1968, p. 55-56, 113; Gheție & Mareş 1974, p. 201-209; Gheție 1975, p. 150-153; Sala 1976, p. 76-77, 110, 112, 190; Ivănescu 1980, p. 207-208, 331; Rusu 1983, p. 181-182; Rosetti 1986, p. 395, 456-457, 480.

[301] CADE sv, dă ind. prez. *pîrăsc*. Scriban, sv *pîrăsc* dă ca etimon vsl. *prĭeti*, *pĭrĭeti*. El consideră că *pîrăsc* decurge dintr-un mai vechi *pîresc*.

[302] Apud Mihăilă 1974, p. 139.

[303] CADE sv; Bărbulescu 1929, p. 138-158.

[304] Puşcariu 1939, 341.

[305] CADE sv. În Scriban, sv *vîr* se dă bg. **vĭram*, *na-vram* < vsl. *vrĭeti -vrom*.

[306] Puşcariu 1937, p. 79.

[307] Rosetti 1986, p. 480; A se vedea şi Ivănescu 1944-1945, p. 269; de asemenea, pentru *s*, *dz*, *z*, *ț* moi şi duri, Gheție 1975, p. 137-140; Gheție *et al*. 1997, p. 104.

BDD-B842-06 © 2019 Editura Universității de Vest
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.36 (2026-11-20 03:05:00 UTC)

Avînd mereu în vedere că faptele studiate au limite spațio-temporale, I. Gheție consideră că pentru aria bănățeană şi o parte a Transilvaniei s-ar putea vorbi de acest tip de fonetism (cu vocale palatale) ca despre o caracteristică a acelor arii lingvistice. Explicația este rezonabilă în primul rînd întrucît nu susține că fonetismul palatal ar fi moştenit. Cu toate acestea, s-a văzut că eliminarea sistematică a materialului lingvistic avînd alte trăsături decît cele locale nu putea intra printre preocupările scriptorilor şi nici ale vorbitorilor. De altfel, chiar dacă lucrurile ar fi stat aşa, activitatea ar fi fost lipsită de eficiență, fapt demonstrat de înseşi rezultatele oscilante la care se ajunge – mai cu seamă datorită confuziei către care îndeamnă atît starea formelor, cît şi modul superficial de a judeca, al indivizilor –, nu doar la nivelul ansamblului, ci şi la cel al unei arii lingvistice date.

Un astfel de fapt putea fi posibil şi putea atinge cote eficiente doar în condițiile în care norma locală ar fi existat realmente, ar fi fost bine fixată, iar vorbitorul şi-ar fi asumat-o şi ar fi stăpînit-o realmente. Amestecul de forme şi dominanța acestui tip de situație arată că modalitatea în care se desfăşura procesul de constituire a aspectelor literare regionale, soliditatea elementelor selectate ca forme de nerespins, şi viteza lor de circulație încă erau departe de pragul care să reprezinte coerența şi unitatea ce-ar fi permis şi impus un set de forme, cu eliminarea celorlalte posibilități. Dimpotrivă, ceea ce se constată în urma examinării situației este că – deşi fuseseră încercate pe întreg teritoriul dacoromân – fonetismele nu trecuseră de etapa tatonărilor, ceea ce atestă indirect şi că ele nu erau păstrate din latină. Cu alte cuvinte, deşi ele au putut circula ca nişte căutări caracteristice anumitor arii mici – eventual, chiar şi în zonele de iradiere a acestora – şi au cunoscut destule ocurențe în texte, producerea lor conştientă şi orientată era grevată de erori, iar formele rezultate erau greu de impus, în cele din urmă, căci fluxurile sonore rezultate contraveneau deprinderilor de articulare. Înseşi textele care prezintă aceste forme arată mai degrabă că se încerca promovarea unui fonetism, decît că se nota o rostire generală ori curentă.

Fie hidronimul *Mohoreta Mare* (CB, 74/19) – care în textul coresian corespunzător apare redat cu velară, *Marea Mohorîtă* – corelat cu toponimul *Mohorițiі*[308]: față de forma de la Coresi, celelalte două conțin substituiri evidente, fie de la *ă*, fie de la *î* (strict teoretic, forma din CB ar putea rezulta şi dintr-o substituire a lui *î* cu *i*, iar apoi a acestuia cu *e*, în baza jocului dintre cele două). De origine maghiară sau slavă[309],

[308] Semnalat în Mihăilă 1974, p. 124.

[309] Scriban sv.

BDD-B842-06 © 2019 Editura Universității de Vest
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.36 (2026-11-20 03:05:00 UTC)

substantivul nu determină natura finalei verbului (*rî* sau *ri*), care se formează pe teren românesc. Modelul formei verbale, aşadar, trebuia să se afle în fondul românesc. În acest caz nu se mai ridică problema justificării etimologice, ci doar a direcției dominante pe care au ajuns vorbitorii români să o adopte: către *rî* sau către *ri*.

În *Legi* apare exclusiv *omorî*, pentru ambele arii reprezentate de aceste texte, dar *ocărî* înregistrează ocurențe atît cu *î*, cît şi cu *i*, tot în ambele arii – aceasta pe lîngă numărul mare de deosebiri existente şi de schimbări operate, care diferențiază textul muntenesc de cel moldovenesc. Alături de acestea apar destul de multe forme (precum *uriciunile*, *hotărit*, *mănince*) despre care nu se poate spune că ar fi păstrate, împrumutate ca atare, ori determinate obligatoriu de către organele articulatorii. Ele reflectă, cel mult, procesul de fixare a paradigmelor, dacă nu cumva sînt hipercorecte[310]. Cu siguranță că nu contraveneau „normei" întrucît aceasta încă nu avea corespondent matur în realitate, dar la fel de sigur este că forțele care modelaseră normele lingvistice locale, împreună cu tendințele care modelau aspectele literare regionale – alături de alte influențe datorate contactelor – erau de natură să se constituie într-un motor al unor operațiuni lingvistice. Una dintre acestea (datorată în principal contactelor, adică unui tip de lărgire a comunității) era reducerea ocurențelor şi contextelor cu vocale velare. Aparent paradoxal – procesele naşterii unei norme culte cuprind şi constituie paradoxuri –, acest fapt era manifest mai degrabă la cei ce produseseră velare peste tot sau se aflau în contacte „supărătoare" cu unii ca aceia, decît la cei în al căror grai exista un oarecare echilibru, sub acest aspect, după cum se observă şi din şirul de gerunzii extras de la I. Neculce.

> După cum s-a putut constata şi cu alte prilejuri, într-o arie velarizantă precum cea moldovenească se înregistrează adesea manifestări care exprimă încercarea de modificare a fonetismelor – de la vocală velară la vocală palatală. Ceea ce deosebeşte astfel de încercări de ceea ce se petrece, în general, în zone înclinate către formele palatale este un anumit soi de exagerare.
>
> Şovăielile velarizanților, atunci cînd părăsesc spațiul confortabil al propriei norme, se observă în seria *vrăjîtori*, alături de *vrăjitori*, *vrăjetori*[311], care ilustrează cît se poate de bine căutările asupra timbrului şuierătoarei, sunet care, şi la moldoveni, punea probleme mari în astfel de cazuri; de asemenea la I. Neculce, unde apar: *sprejenindu-să* (p. 85), „au putut *sprejîni*" (p. 79), *să se sprejinească* (p. 47), *sprejîni* şi *sprijini*,

[310] Arvinte 1988, p. 65a, 1991, p. 14b.

[311] Arvinte 1991, p. 10b.

BDD-B842-06 © 2019 Editura Universității de Vest
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.36 (2026-11-20 03:05:00 UTC)

să sprejinească (p. 385), *să sprijinească* (p. 256), „neputîndu-i *sprijeni*" (p. 260), *sprejînească* (p. 167), „nu-i putură *sprejeni*" (p. 172)[312].

Un fonetism precum *Schinteia* (toponim care apare la I. Neculce, p. 211 şi pe care I. Iordan îl pune pe seama unui presupus copist muntean) rezultă dintr-o modificare destul de radicală şi de profundă, care nu afectează doar vocala, ci şi consoana. Deşi în CADE se trimite la lat. *scintilla* şi se menţionează „cu fonetism nelămurit", probabil că forma se explică mai bine în DER, care pleacă tot de la acest fonetism, însă cu precizarea „por mediación de una forma hipotética **scantilla*", explicată prin analogie cu *excandere*. Acceptarea acestui etimon arată că forma de la I. Neculce urmează unei substituţii, fonetismul fiind *k'* (pentru *k*), iar nu *ĉ*. De altfel, pe cît se poate, această formă hipercorectă confirmă etimologia lui Al. Ciorănescu, dată după S. Puşcariu, A. Philippide, G. Pascu, Al. Graur. Astfel de situaţii indică forţa actului volitiv de a substitui un sunet (spre a produce o rostire), iar nu o evoluţie fonetică.

Aceeaşi pereche (consoană palatală / consoană velară) este implicată în jocurile dintre *Drăghiciu* şi *Drăgîciu* (Neculce, p. 38), în populare *ghici* şi *gîci*, *ghicitoare* şi *gîcitoare* sau invers, în cazul gerunziilor precum deja amintitul *fugînd*.

Aflîndu-şi temei în starea verbelor precum *a acoperi*, *a curăţi*, *a muri* etc. şi dînd impresia încadrării într-o serie, forme precum cele de mai sus stau la baza unor modificări în lanţ, pe parcursul: *urîciune* > *uriciune* şi apoi *urît* > *uri*, *răutate* > *reutate* > *reu* etc.

Totodată, acceptînd că velarizarea poate să nu se petreacă în forme datorită diferenţierii[313], devine limpede că oscilaţiile din sînul aceluiaşi text (oricare, CB, CV, PS.S, PO etc.) nu indică vreun amestec de norme ori straturi de limbă aparţinînd scriptorilor, ci doar rezultatul tentativelor de instituire a unei norme, pe fondul coprezenţei concurenţiale a formelor.

Privitor la forme precum *mente*, *mene*, *cuvente*, *îmbrăcămente*, în Arvinte 1988, p. 52a, se vorbeşte, pentru secolul XVII, despre o tendinţă de arhaizare a limbii. În principiu, este greu de demonstrat că apariţia unei forme anterioare, vechi, revolute exprimă un proces

[312] După cum se observă în *nece*, *neci*, *nice*, *nici* (pentru jocul [e] / [i], a se vedea Philippide 1984, p. 22-23) sau în *poroncită* (375/7), *poruncită* (365/19), *porincita* (331/1), *porencită* (331/10), din CB, este posibil ca, la un moment dat, să coexiste toate tipurile de fonetisme. Urmînd parţial evoluţiilor fonetice, parţial reacţiilor la interacţiunile dintre normele lingvistice, coexistenţa pletorică a formelor arată că acţiunile de reducere a numărului lor erau destul de slabe. Coprezenţa formelor împiedică stabilirea stării de coerenţă internă a normei – fie şi numai la nivel grafic – şi dovedeşte, iarăşi, că procesul de selecţie nu funcţiona la un nivel mai ridicat decît cel din cazul normei lingvistice.

[313] OR II, p. 61.

BDD-B842-06 © 2019 Editura Universităţii de Vest
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.36 (2026-11-20 03:05:00 UTC)

de arhaizare. La 1586, într-un text din jud. Iaşi (apud Rosetti 1986, p. 455) apare *oĉenă* pentru *ocină* < vsl. *otiĉina*. În acest caz, *en* – ce-i drept, neaccentuat – este nejustificat sub aspect etimologic. Apariţia sa ar putea mai degrabă semnifica faptul că, în Moldova de nord cel puţin, tendinţa *en* > *in* se desfăşura pe fondul unor închideri dese ale lui *e* la *i*, fapt pe care scriptorul încerca să-l contracareze.

Fie că tendinţele încă nu şi-au atins capătul şi nu şi-au produs toate efectele, fie că acest fapt este de curînd împlinit, reacţiile la ele arată în primul rînd că indivizii care au deprins limba pe vremea cînd forma anterioară avea curs, precum şi cei care au asemenea modele analogice operaţionale nu renunţă la formele anterioare, considerînd că efortul păstrării merită făcut, dat fiind disconfortul pe care îl resimt altminteri. Indiferent de tipul de cazuri concrete care fac obiectul iniţial al tendinţei, reacţia ajunge să se instituie indiferent de origine (implicit indiferent de fonetica etimonului şi de evoluţia sa), în funcţie doar de context.

O formă precum *frenghie* (Neculce, 122) ar putea arăta nu că *in* apare tîrziu şi se impune cu greu în norma literară moldovenească (ceea ce ar fi de demonstrat), ci mai degrabă că se evita închiderea lui *e* la *i*, fenomen general moldovenesc, în cazul substituirii conştiente vorbitorul nefiind atent la context (*é* + nazală), ci la sunet (*i*)[314].

Din cele ce preced se înţelege că procesul de edificare a unui aspect literar ajunge adesea să implice restructurarea formală, generînd conştient forme care să se potrivească anumitor paradigme, să se supună anumitor principii (estetice, idiosincretice, de regularitate etc.). Uneori, rezultatele contravin chiar modalităţilor naturale de producere a fluxurilor sonore sau de construcţie paradigmatică, din norma lingvistică de bază, adică se plasează în răspărul înseşi al SAA şi a deprinderilor consecvente.

Producerea unor modificări în plan morfologic sau apariţia unor cerinţe dinspre acesta poate genera reorganizări în plan fonetic. Supuşi – ori de cîte ori simt nevoia stringentă – tendinţelor de a-şi regulariza paradigmele pe care le folosesc, ei vor acţiona asupra planului fonetic indiferent de cerinţele în sine ale acestuia, atunci cînd – din perspectiva lor – în joc se află mize mai mari. Astfel, de pildă, neutre precum *veşmînte* şi *mormînte* îşi vădesc nu doar singularul, dar şi faptul că desinenţa iniţială de plural fusese *-uri*. După schimbarea acesteia cu *-e* s-a impus convergent schimbarea vocalei din rădăcină, parţial în virtutea cerinţelor dinspre organele articulatorii – care solicitau ca sunetul de

[314] Oricare ar fi etimonul lui *frînghie* (pentru care vezi lucrările de la nota 175), *e* rămîne nejustificat sub aspectul etimonului şi al evoluţiei fonetice.

BDD-B842-06 © 2019 Editura Universităţii de Vest
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.36 (2026-11-20 03:05:00 UTC)

după labială să fie o palatală în cazul în care în silaba următoare se afla un sunet palatal –, parțial sub presiune paradigmatică.

Situația de ansamblu ne face să credem că evoluția către vocale velare a fost inițiată de o SAA velarizantă, care avea de gestionat fluxuri sonore lipsite de vocale velare, dar care se afla în situația de a rosti consoane şi microcontexte pe care deprinderile articulatorii existente le velarizau. Nevoia momentană a vorbitorilor era de a gestiona cumva cerințele de sistem, dar acest lucru se făcea cu mijloace proprii, singurele la îndemînă şi accesibile, adică cu SAA şi cu deprinderile articulatorii generate de exercițiul acesteia. Faptul a putut declanşa mai degrabă un mecanism de apărare al SAA (prin eliberarea în vorbire a deprinderilor articulatorii existente), decît unul de restructurare bruscă a ei (prin eliminarea vechilor deprinderi şi efortul uriaş de a produce sunete şi succesiuni sonore neexersate, nefamiliare sau chiar inedite). Tendința a fost susținută în continuare de efectul principal al manifestării ei, şi anume apariția unui sistem fonetic coerent, relativ stabil – rezultat armonizat al posibilităților oferite de SAA a celor cuceriți, relativ la cerințele sistemului latin –, în care ponderea velarelor trebuie să fi fost destul de însemnată. Generînd din abundență produse velarizate, aceeaşi SAA s-a aflat – cel puțin pe alocuri – în situația de a gestiona tot mai dificil astfel de fluxuri sonore. Starea nu s-a datorat faptului în sine de a avea fluxuri sonore încărcate de velare, dar poate mai ales faptului că nu numai la nivelul microcontextelor ce conțineau velare, dar şi la cel al întregului flux sonor s-au produs modulări şi consecințe generate de respectiva stare. De aici caracterul necesar al mişcărilor naturale ulterioare, în vederea selecției produselor şi a contextelor fonetice, astfel încît forța care acționa în direcția stabilizării stării cu vocale velare a trebuit să se confrunte cu cea care acționa în direcția variabilității inverse, către vocale palatale.

Aceste mişcări fac parte din tendința generală la scara evoluției diacronice, către stări superioare de echilibru. În chip firesc, pe lîngă păstrarea contextuală a vocalelor velare, acest proces istoric a cuprins deopotrivă tendința de evitare a abundenței acestora, cu soluția înlocuirii lor cu echivalente palatale.

Alături de factorul biologic a acționat şi cel lingvistic, ținînd de tendința de regularizare a paradigmelor, precum şi cel social, care viza reconsiderarea stării din perspectivă socială (de pildă, dacă vorbirea anumitor categorii sociale prezintă din abundență sunete, forme, sensuri care astfel capătă conotații nedorite, alte categorii sociale vor produce mişcări de separare şi chiar de îndepărtare de acea stare). În felul acesta, exagerările în orice direcție puteau provoca spontan şi automat intrarea în acțiune a unor factori de echilibru.

BDD-B842-06 © 2019 Editura Universității de Vest
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.36 (2026-11-20 03:05:00 UTC)

Privind la factorii implicați în proces, se observă că atît activitatea lingvistică, cît și sistemul de relații dintre ei duc la o evoluție ciclică și spiralată a limbii. Diferitele forțe acționează diferențiat ca amploare și intensitate, asupra feluritelor contexte supuse reevaluării (nu mereu aceleași și niciodată laolaltă), astfel încît momentele se repetă la alte nivele, singurul impuls care rămîne constant fiind cel către echilibru.

În acest cadru, este foarte greu de crezut că vocalele palatale etimologice – la fel de susceptibile de modificare ca oricare alt sunet intrat în jocul vorbirii – să nu fi fost supuse reconsiderărilor contextuale. La urma urmelor, vocalele *a*, *e*, *i* în poziție nazală (simplificăm lucrurile, dar nu esențial) au generat *ă*, *î*. Adică schimbarea nu a afectat coarticularea unuia sau a cîtorva contexte. A fost o amplă schimbare organică a SAA, adică petrecută la bază, care a afectat o gamă largă de articulații, una și mai largă de contexte și una extrem de largă de fluxuri sonore concrete. Ajunsă cu dezvoltarea în acest punct, SAA nu putea decît stimula deprinderea de a articula velare, într-o multitudine de contexte (unele precise, poate), și nici nu putea permite apariția unei deprinderi (de a produce prea frecvent vocale palatale) care să fie în răspărul stării și funcționării SAA. Cu alte cuvinte, înțelegerea situației nu implică observarea anumitor succesiuni de sunete și contexte, ori a anumitor paradigme, ci a funcționării SAA, a capacității ei de a produce, prin exercițiul deprinderilor, coarticulațiile care decurgeau firesc din stare ei funcțională.

De aceea, chiar și pentru dialectele suddunărene și pentru aria cel mai intens romanizată a teritoriului dacoromân este greu de acceptat că în situații precum cele de mai sus avem a face realmente cu palatale păstrate. Cu atît mai mult nu poate fi acceptată o astfel de ipoteză pentru celelalte teritorii.

3.1.4. Oarecum la limita dintre această categorie și următoarea se află situația cuvîntului *tînăr*, care a generat multe discuții datorate formelor sub care apare cuvîntul în textele vechi. PO înregistrează forme cu vocală palatală precum *tinăr* (140/13, 157/13 etc.), la Moxa se întîlnesc forme cu velară *tînăr* (85^{v}, 94^{r}), dar și *tinără* (57^{r}, 135^{r}), Ps.S. atestă diminutivul *tinerel* alături de formele de genitiv-dativ *tinerei* (245_{28}, 306_{40}) și *tănerei* (286_{36}), apoi abstractul *tinerețile* (137_{24} etc.), dar alături de *tinărețile* (181_{29}). Acestora li se alătură istr. *tirer* și *virer*[315].

[315] Boiagi 1915 [1988] prezintă *tineru* (36), *tineră* (37). Am privit scrierea cu circumspecție (deși diferă motivul, tot astfel au fost privite și textele rămase de la Petru Șchiopul, care nici nu au fost folosite, de altfel). Tot în Boiagi 1915 apar: *frenlu* (24, 193), *strinzi*, dar *strânze* (157 și 198), *angustu* (196), *frangu* (11), *frînzire* (75) etc., adică o tendință mai amplă către develarizare.

BDD-B842-06 © 2019 Editura Universității de Vest
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.36 (2026-11-20 03:05:00 UTC)

La rîndul lor, ALRM, I, II, h. 253 şi ALR I, p. I, h 179, reflectă clar[316] distribuţia formelor cu *î* şi *i* pentru cuvîntul în discuţie, de acolo deducîndu-se că formele cu *i* aparţin ariei lingvistice care, în general, respinge vocalele velare[317]. Urmărind locurile din fluxul sonor în care apar aceste fonetisme, se observă producerea unei duble reacţii: una faţă de rostirea cu velară, alta de „corectare" a rostirii vestice, cu dentală pentru africată (*î* > *i c'* > *t*)[318]. Mai este de remarcat răspunsul consemnat în ALR, II, MN [2669], *Tînăreţe*, deoarece în zonele în care apar *tinăr*, *c'inăr*, apar şi *tînăreţă* (53, 64, 105, 272, 279, 316), *d'in tînereţile meli* (95), iar în punctele 325, 346, 353, 769 apar forme de tipul *tî-e*[319]. Precum în cazul perechii precedente, situaţia reflectată de textele vechi precum şi de anchetele dialectale indică un amestec de forme, nu doar inter-, ci şi intraregional.

Cu referire la situaţia formei de singular – cea asupra căreia se poartă discuţia cu deosebire – se poate spune că există zone în care are curs doar forma cu velară, în altele mai restrînse avînd curs mai cu seamă cea cu palatală. Adică în ambele – dar interesează cu deosebire cea de-a doua, pentru care se discută despre „păstrarea" palatalei – apar atît forme cu *î*[320], cît şi cu *i* (*tinăr*)[321], în proporţii mai degrabă echilibrate.

Pe urmele lui G. Weigand, S. Puşcariu consideră că, pentru Banat, arii din Oltenia şi din Transilvania, *i* din *tiner* ar fi păstrat, fapt pus pe seama influenţei formei de plural. Sintagma folosită pentru a indica fenomenul este „normalizare internă morfologică"[322]. Lucrurile ar putea

[316] A fost vorba de o întrebare directă cu opţiune: *tinăr* ori *tînăr*.

[317] La nordul Dunării, *tinăr* apare în punctele: 856, 878, 231, 148, 150, 860, 831, 885, 156, 144, 160, 865, 798, 158, 164, 166, 870, 808, 170, 178, 125, 880, 815, 795, 100, 393, 874, 810, *tiner* apărînd doar în punctul 364. Nu am notat punctele, din vest, în care apare *c'inăr*, africata avînd un timbru palatal prin natura ei – fonetisme precum cele notate în unele texte vechi: CS: *cătăţiei* (46r/8) *cătăţile* (90v/15-16), CB: *cătăţile* (167/17-18), *cătăţeani* (148/8), *cătăţeanii* (183/2) nefiind caracteristice acestei arii lingvistice.

[318] A se vedea şi Cazacu 1956, nota 12.

[319] În Dinu 1923-1924 se înregistrează *tîmp* pentru *timp* (p. 109). La p. 332-333 ale aceluiaşi volum, G. Şerban Cornilă aduce unele „adăugiri" şi arată că *tîmp* este afectat, *rind* nu se aude obişnuit. *Tîmpurile* fusese semnalat şi în Vasiliu 1909, p. 64. Densusianu II, p. 18, consideră că lat. *tĕmpus* a evoluat mai întîi la *tîmp*, iar abia sub influenţa formei de plural a apărut *timp*.

[320] Papahagi, GS II (1925-1926), p. 70-71; Vasiliu 1931-1932, p. 56.

[321] GN I, în Vîlcea, p. 36, Gorj, p. 23 etc.

[322] Puşcariu 1994, p. 307, 360, apoi 339, 341. În acelaşi sens se pronunţă şi Gheţie *et al*. 1997, p. 92.

Faptul că forma de plural o poate determina pe cea de singular este în afara oricărei discuţii. Rămîne de aflat şi explicat cauza pentru care o „normalizare internă morfologică" nu s-a produs în sens invers (*tîneri*, precum *ţîţe*).

BDD-B842-06 © 2019 Editura Universităţii de Vest
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.36 (2026-11-20 03:05:00 UTC)

sta astfel doar dacă s-ar accepta că, acolo, nu s-a moştenit forma de singular (lucru greu de crezut şi pe care S. Puşcariu nu-l susţine, de altfel). Dar ar mai fi de observat că, dacă forma de singular s-a moştenit şi a fost influenţată de cea de plural – în cadrul unui proces de „normalizare internă morfologică" –, atunci ea trebuie să fi avut un fonetism iniţial. S. Puşcariu nu precizează care era fonetismul iniţial al acesteia, însă, dacă forma a suferit o influenţă dinspre pluralul ei, singura posibilitate raţională este ca – anterior influenţei şi determinînd-o, aşadar – acea formă să fi fost *tînăr*. În acest caz, *i* nu poate fi păstrat, ci doar punctul de plecare, din etimon. Producerea unei astfel de normalizări, adică, înseamnă implicit că punctul ei de plecare a fost starea cu velare, deci evoluţia la *tînăr* s-a produs şi în aceste zone.

> Sub aspectul care interesează aici, important este că evoluţia fonetică a condus la vocale velare, apariţia palatalelor fiind datorată acţiunii asimilatorii şi celei (semi)conştiente[323]. Altfel spus, faptul că *string* se modifică în chipul lui *stringi*, este secundar; ceea ce contează în primul rînd este că, înainte de acest moment, *string* a fost *strîng* şi că *stringi* provine din *strîngi*. Modificarea secundară se poate datora acţiunii asimilatorii a contextului (în vederea redobîndirii coerenţei fluxului sonor, apoi a adecvării sale la cerinţele paradigmei morfologice), precum şi unor factori de natură conştientă.
>
> În cazul unor singulare în care nu se pune o astfel de problemă, iese din discuţie asimilarea. Astfel – după cum am mai arătat – între *strîmb* (*á* + *m* + cons.) şi *strîng*, *strîmt* (*í* + *n* + cons.), de pildă, vorbitorul nu face distincţia sub aspectul etimonului, al evoluţiei, al nevoilor paradigmatice şi nici nu i se impun cerinţe articulatorii de tipul celor activate în cazul asimilaţiei. De aceea, pentru vorbitor rămîne să conteze doar faptul că acolo apare un sunet pe care nu-l mai doreşte şi, totodată, că deţine resurse pentru a-l substitui cu cel dezirabil. De aceea apar *strîmb* / *strimb* (PO 25/14 şi 254/16), *strîmbătate* / *strimbătate* (PO 69/5-6) şi (PO 178/21, 194/4) etc. Aproape toată puzderia de astfel de alternanţe, care populează multe dintre textele secolelor XVI şi XVII provine din încercarea conştientă a indivizilor de a înlocui un sunet cu altul. Totodată, atotprezenţa formelor cu velară indică deopotrivă că acestea au fost generale şi vădeşte în mod implict prevalenţa forţei factorului fonetic asupra celei a factorului fonologic.

Pentru O. Densusianu, acesta reprezintă un context în care *tĕnĕrum* a trecut la *tinăr*, formă „păstrată numai în cîteva regiuni" şi care „a fost

[323] Pentru conceptul 'dezechilibru fonemic', a se vedea Puşcariu 1994, p. 344. De asemenea, la p. 351 se arată, pe bună dreptate, că fonetică este acţiunea ce duce la transformare, fonemică fiind preferinţa pentru un sunet.

BDD-B842-06 © 2019 Editura Universităţii de Vest
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.36 (2026-11-20 03:05:00 UTC)

de timpuriu înlocuită în româna literară cu *tînăr*, al cărui *î* < i nu a fost încă explicat”[324].

La rîndul său, pentru aceeaşi formă de singular, Al. Rosetti are în vedere[325] o evoluţie „**tenăr* > **tinăr*, cu *î* provenit la o epocă posterioară de *ă*, prin asimilaţie (căci *î* nu e românesc comun)”, în vreme ce M. Sala dă evoluţia „lat. **tenerus* > *tiner*, *tinăr* > *tînăr*, avec [i] [î] à cause du caractère fort de [t]”[326].

Discutînd forme precum *tinăr*, *tinără*, *tinărețe*, pe care le consideră particularităţi bănăţean-hunedorene care au radiat în jur (ele apar în zone din Oltenia şi Muntenia), I. Gheţie pune sub semnul întrebării caracterul de vocală păstrată pentru *i*[327], susţinînd că o formă precum *tinăr*, din PO pare să aibă un *i* „mai degrabă refăcut”. Privitor la pluralul *tîneri*, semnalat exclusiv în Crişana, părţi din Banat şi din Maramureşul vecin cu Crişana, şi alături de care stă abstractul *tînereţe* (*tînărețe*), tot I. Gheţie consideră că aici „avem a face probabil cu un *î* analogic, după singular (mai puţin verosimilă ni se pare o rostire dură a lui *t*)”[328].

> Observaţiile asupra fonetismelor acestor forme pot avea în vedere că ele s-ar datora analogiei cu singularul, ceea ce ar indica forţa formei de singular (precum în *ţîţe*), apoi reacţia la substituţia *î* > *i*[329], dimpreună cu implicarea individului în regularizarea paradigmatică – aşa cum o concepea acesta.

Întrucît procesele pe care încercăm a le observa nu se petrec rupte unele de altele – contextul fiind important, atît cel restrîns (consoana precedentă), cît şi cel general (sunetele care pot exercita determinări, aflate fiind în alte microcontexte) –, observaţiile care urmează vor avea în vedere deopotrivă ceea ce se petrece în microcontexte şi ceea ce se petrece la nivelul întregului flux sonor. Apoi, cu toate că este importantă distincţia areală, am observa că, atît timp cît comunitatea vorbitorilor dacoromâni are aceeaşi SAA, doar un factor extraordinar ar impune ca nişte deosebiri minore să aibă drept efect evoluţii divergente, produse de o aceeaşi SAA.

Fiind atenţi la modul în care se petrec evoluţiile fonetice şi la relaţiile dintre microcontexte, se constată de regulă că: a) o secvenţă

---

[324] Densusianu 1961, II, p. 18, 46-48.

[325] Rosetti 1986, p. 329.

[326] Sala 1976, p. 113.

[327] Gheţie 1975, p. 222, 280, 300, 335, 384, 476, 539.

[328] Gheţie 1975, p. 113. Prima formă este atestată în ALR.

[329] Pentru pluralele unor forme precum *sămînţă*, *tînăr*, Nandriş 1963, p. 287-288, adoptă explicaţia prin armonie vocalică.

BDD-B842-06 © 2019 Editura Universităţii de Vest
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.36 (2026-11-20 03:05:00 UTC)

predispusă către schimbare se va schimba dacă are la dispoziție condițiile și energia necesare, și dacă acest fapt nu depinde de o altă secvență a contextului, care s-ar opune cu suficientă determinare și energie respectivei schimbări, b) în cazul în care o secvență se modifică, este posibil ca elementele de proces și rezultatul să determine sau doar să permită modificarea alteia (de obicei în conformitate cu modificarea celei dintîi); c) dacă o secvență este predispusă către modificare, însă nu are condițiile necesare, fiind dependentă de starea alteia, atunci ea nu se va modifica pînă cînd nu capătă toate „permisiunile".

> Cazul evoluției petrecute cu *vetula* sau cel aproape extrem, al lui *vesica*, sînt ilustrative în acest sens. În acesta din urmă se constată foarte limpede cum fenomenele fonetice care acționează asupra formelor o fac în interdependență: *vesica* > *beşică* > ***beşî**că* > ***bă**şîcă*. Adică mai întîi se petrece se la sine velarizarea necondiționată (cea prin șuierătoare) și abia apoi cea condiționată de natura vocalei din silaba următoare (prin labiale). Procesul nu poate avea o altă ordine, inversul constituind o imposibilitate evolutivă (ceea ce înseamnă și că varianta recomandată ca literară, *băşică*, este aberantă din punct de vedere evolutiv)[330].

Într-un etimon precum *tĕnĕr*(*u*)[331] – în care nu s-a produs diftongarea spontană a lui *ĕ* la *ie* (precum în *tĕneo* > *ţin*[332]) –, există două microcontexte: *tĕ-* și *-nĕ-*. Al doilea este oarecum independent de primul. În schimb, vocala celui dintîi se află atît sub influența consoanei dentale precedente – care este slab velarizantă[333] –, cît și sub cea a naturii vocalei din silaba următoare. Această dependență nu este strictă precum în cazul velarizării prin labiale, ci înseamnă doar că *ĕ* din *tĕ-* are o libertate limitată în a rămîne ca atare sau de a se modifica, în funcție de ce se petrece cu *ĕ* din *-nĕ-*. Datorită nazalei, acesta din urmă este predispus către închidere. Dar el nu poate suferi simpla închidere păstrînd articulația anterioară (*i*), datorită relației pe care o are cu vocala primei silabe, deci direcția mișcării va urma calea posterioară (*ă*),

[330] OR II, p. 46-47; Ivănescu 1944-1945, p. 236-237; Arvinte 1988, p. 56b, 1991, p. 9b. Cu reținererea impusă de insuficienta cunoaștere etimologică a onomasticului, ne putem întreba dacă nu cumva o astfel de explicație (jocul *be-* / *bă-*) ar putea fi adoptată și pentru *Băjenaru* / *Bejenaru*, la capătul evoluției aflîndu-se *Băjănaru* (< *Bejănaru*).

[331] Scriban sv *tînăr*.

[332] Poate datorită unei metateze a cantității, cum presupune Scriban sv.

[333] Spre deosebire de Gheție 1975, în Sala 1976 se admite caracterul dur al dentalei. De aceea rămîne de neînțeles motivul pentru care acest caracter s-ar fi manifestat atît de tîrziu, mai ales că în perioada africatizării a doua tocmai dentala a fost cea care nu a permis despicarea lui *e* la *i̯e*.

BDD-B842-06 © 2019 Editura Universității de Vest
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.36 (2026-11-20 03:05:00 UTC)

coerența relației cu vocala primei silabe fiind astfel păstrată. (În general, în momente de schimbare evolutivă, organele articulatorii nu generează pe cale naturală fluxuri pur şi simplu posibile pentru ele, ci cele mai echilibrate fluxuri, în raport cu starea lor de moment.)

În punctul reflectat de etimon, forma de singular se afla într-o stare de echilibru. Pe măsura creşterii numărului vorbitorilor de latină care aveau SAA improprii sistemului vocalic latin, au început să se manifeste tulburări generate de confruntările dintre organele articulatorii ale respectivilor vorbitori şi sistemul vocalic latin, întemeiat pe opoziția de cantitate. Modificările pe care le putea suferi sistemul vocalic, aşadar, aveau cauze adaptative, în relație cu SAA a vorbitorilor. Analiza contextului inițial nu indică vreun dezechilibru de natură a provoca o ruptură de context, ori care să încerce a repara cine ştie ce neajuns, deci posibile impulsuri către evoluții divergente. Totodată – şi tocmai din acest motiv –, dacă este cazul (şi de obicei este), o evoluție a unui microcontext aproape că atrage după sine o evoluție corespunzătoare a celuilalt microcontext, în vederea păstrării echilibrului întregului context.

Pe teritoriul care va deveni de limbă română, primul lucru care se poate petrece într-un astfel de context este închiderea secvenței *-ne-* la **nə*. Primul microcontext îşi păstrează în continuare libertatea de a rămîne ca atare, abia acum dobîndind-o pe aceea de a se închide, cu păstrarea localizării (adică la *i*) ori urmînd direcția deschisă de cel de-al doilea microcontext (adică la vocală velară). De aceea o evoluție **tenər* > **tənər* este mai mult decît firească, neexistînd nimic de natură articulatorie care să solicite sau să impună o altă cale evolutivă sau o stagnare.

Odată declanşată evoluția secvenței de la inițială – iarăşi, în conformitate cu cadrele evolutive generale ale sistemului fonetic românesc –, ea se va continua în relație cu starea microcontextului următor şi în virtutea libertății pe care organele articulatorii o aveau, în a-şi împlini tendințele fireşti (*tînăr*). Aceasta întrucît stabilitatea întregului context impune velară închisă în prima silabă, aflată în relație cu velară semideschisă, din cea de-a doua. Datorită stării contextului integral, ca urmare a velarizării vocalei din silaba medială, prima secvență a suferit o schimbare coerentă la nivelul întregului, prin care s-a direcționat armonios evoluția întregului context şi a tuturor elementelor – neexistînd nici un alt factor care să se opună acestui curs evolutiv. [De unde se vede astfel şi că nu se poate face referire doar la secvența *te*(*n*)-, ignorînd restul fluxului sonor]. O astfel de evoluție este comparabilă cu cea a lui *venetus* > *vînăt*.

BDD-B842-06 © 2019 Editura Universității de Vest
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.36 (2026-11-20 03:05:00 UTC)

În ceea ce priveşte forma de plural, este la fel de probabil că starea ei firească a fost *tineri*. În acest caz, aceeaşi relaţie dintre microcontexte a făcut ca finala pluralului *teneri* să nu permită velarizarea lui *e* din silaba *-ne-*, în consecinţă, iniţiala avînd doar libertatea de a se închide, păstrînd locul de articulare. Cum se vede, organele articulatorii s-au comportat, iarăşi, coerent în relaţie cu starea fluxului sonor, articulaţiile palatale susţinîndu-se şi atrăgîndu-se unele pe altele întocmai cum au făcut cele velare la forma de singular.

În acest context credem că *tinăr* nu reprezintă decît o formă ulterioară – apărută într-o arie lingvistică –, poate ca urmare a încercării conştiente de a uniformiza o paradigmă, într-o anumită direcţie, sau de a înlocui nişte vocale. Ea rupe coerenţa întregului, aşa cum o formă precum *tinireaţe* apare – neîntîmplător – în Moldova, ca reacţie hipercorectă, deoarece nimeni nu susţine că *tene-* > *tini-*[334].

> Cu acest prilej se dovedeşte încă o dată că intervenţiile conştiente ale vorbitorului sînt lipsite de discernămîntul pe care îl conferă înţelegerea profundă a fenomenelor şi că acţiunea naturală şi de la sine a organelor articulatorii este aproape fără cusur. Acţionînd în virtutea impulsurilor date de SAA, vorbitorul se comportă impecabil. Încercînd să acţioneze pe baza observaţiilor şi orientîndu-se conform anumitor considerente, acelaşi vorbitor va putea comite greşeli mari în ceea ce priveşte rezultatele imediate şi incalculabile în ceea ce priveşte efectele ulterioare. Lucrurile stau astfel deoarece mecanismul este astfel reglat încît să funcţioneze de la sine, orice intervenţie tulburînd un sistem şi un proces asupra cărora cunoştinţele intervenientului sînt extrem de sărace şi aproape în orice caz şi oricînd insuficiente.
>
> Sub acest aspect, comportamentul lingvistic natural se aseamănă pînă în punctul său de maximă eficienţă şi optimitate celui genetic. Procesul de replicare a materialului genetic este aproape lipsit de erori. Atunci cînd acestea apar, procese ulterioare puse în act de componentele aceluiaşi material genetic sînt în măsură să corecteze unele erori. Ceea ce nu poate fi corectat indică pur şi simplu incapacitatea genitorială de a produce urmaşi viabili. Pe această bază se poate spune că, lăsat în voia sa, întregul sistem funcţionează în condiţii optime, acomodîndu-se singur la realitate şi ajustîndu-şi singur mişcările adaptative. Intervenţiile pot aduce mari beneficii de moment şi aparente, dar şi dereglări profunde şi permanente.

3.1.5. Comentariu. Se observă din cele de mai sus că în unele zone, textele vechi şi anchetele dialectale au atestat forme ale căror fonetisme coincid cu cele ale etimoanelor moştenite. Ipotetic, acele

[334] Gheţie 1975, p. 343.

BDD-B842-06 © 2019 Editura Universităţii de Vest
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.36 (2026-11-20 03:05:00 UTC)

sunete ar putea fi păstrate sau ar putea fi rezultate ale unor modificări (semi)conştiente ale vorbitorilor, sub îndemnul anumitor impulsuri morfonologice sau de alt fel. Examinînd situaţia concretă a respectivelor forme şi comportamentele de acest fel, apoi modalitatea în care au loc evoluţiile fonetice în astfel de situaţii, corelarea rezultatelor arată că, în fapt, apariţia fonetismelor coincidente cu primitivele nu poate indica o stagnare sau un decalaj evolutiv, ci o reacţie adaptativă a contextului sau una faţă de o evoluţie care a dus la aglomerarea efectelor ei endemice.

În ceea ce priveşte formele verbale, este imposibil de dovedit, în primul rînd, că acestea ar fost moştenite cu desinenţa etimolgică, rezonabil fiind ca ele să fi suferit schimbări conforme cu procesele de adaptare a fluxurilor sonore la organele articulatorii. La rîndul lor, formele împrumutate ulterior trebuie să se fi adaptat la realitatea fonetică a limbii române – nu fără dificultăţi dinspre populaţiile slave de la care fuseseră împrumutate şi cu care conviețuiau românii, şi nu fără oscilaţiile date de starea sistemului în care formele cu palatale şi cele cu velare concurau.

3.2. Substituţii nejustificate etimologic. Fenomenul velarizării este atît de omniprezent încît poate deveni mai puţin sesizabil decît cel al palatalizării labialelor. Formele cu velare nu numai că nu prea sînt dublate (deci vorbitorul îşi pierde termenii de comparaţie şi eventualele repere teoretice), dar intră în alternanţe vocalice atît de delicate încît, adesea, orice încercare de a decela între elementul velar şi cel palatal al unei paradigme poate deveni o capcană cît se poate de insidioasă. În plus, spre deosebire de cazul palatalizării labialelor, velarizarea a fost un fenomen extrem de prolific, vocalele velare putînd fi produse pe nenumărate căi.

Clasa de cuvinte pe care urmează să o observăm ilustrează mai ales pătrunderea în norma literară a formelor rezultate în urma acţiunii fenomenului hipercorectitudinii. Ea conţine elemente care au suferit develarizări acolo unde acest lucru era neîndreptăţit din chiar punctul de vedere al logicii conform căreia acţiona însuşi agentul care opera. Mînat doar de încercarea de a elimina velara, vorbitorul a acţionat orbeşte, procesul fiind aplicat nediscriminatoriu – atît cuvintelor moştenite, cît şi celor de alte origini –, afectînd forme al căror etimon nu putea evolua într-acolo, deci aplicîndu-le un tratament „reparatoriu”, justificat de calculele sale, dar pe deplin nejustificat de procesele de dezvoltare şi evolutive ale sistemului lingvistic.

Incomparabil mai numeroase decît cele din clasa precedentă, situaţiile care se înşiră în continuare prezintă vocale palatale în poziţii

BDD-B842-06 © 2019 Editura Universităţii de Vest
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.36 (2026-11-20 03:05:00 UTC)

în care, din punct de vedere etimologic, apariția lor acolo constituie o imposibilitate, fapt atestat şi întărit de starea etimoanelor şi de dinamica evoluțiilor fonetice ale acestora. Astfel se vădeşte cu limpezime că – în diferite măsuri şi în felurite situații concrete – vorbitorii diferitelor arii lingvistice româneşti au dobîndit tendința de a înlocui pur şi simplu vocalele velare cu vocale palatale.

Faptul că ei procedează în acest fel, fără a avea temeiuri date de evoluție, arată încă şi de această dată că acțiunile lor nu plecau din impulsuri ori considerente care să exprime forțele evolutive. În plus, comportamentul vorbitorilor este identic indiferent de instrucție, doar intensitatea acestuia şi limitele pînă la care merge inducînd deosebiri sub acest aspect. Un astfel de vorbitor este neştiutor şi indiferent la o altă justificare decît cea care îl îndeamnă să opereze conştient respectivele substituții.

Păstrînd perspectiva lingvistului, vom spune că situațiile care se înşiră în cele ce urmează nu sînt întrutotul identice, în sensul că, deşi majoritatea copleşitoare a lor prezintă contexte în care vocala palatală constituia o imposibilitate evolutivă, în unele dintre acestea prezența ei poate fi înțeleasă întrucîtva.

3.2.1. O primă discuție merită formele verbului *a ridica*, pentru care vom lua în considerare, ca etimon, lat. *eradico*, *-are*[335]. Pentru acest cuvînt, textele vechi prezintă atît forme cu velare cît şi forme cu palatale, ca de obicei, primele avînd o pondere mai mare. Forme cu velară apar în CV, Ps.Cor., la Moxa, în Lit.Cor., Ps.H şi în alte texte[336]. Vocala palatală este atestată sub forma *i*, în DRB, 51, 1619, Bucureşti, în cancelaria lui Moghilă Voievod, Domnul Țării Româneşti (în textele emise de acolo apar des astfel de forme), dar şi sub forma *e*: *redica*, *redicară*, în Ev.Sib., 117^{r} şi 61^{v} etc.

Forma s-a încadrat mental într-o serie care conține deopotrivă forme cu palatale justificate şi nejustificate (printre care se află şi *ridiche*)[337].

[335] CADE SV, Scriban 1129b-1130a. În Diculescu 1906-1907, p. 600-601, se încearcă promovarea etimonului **erectiare*.

[336] Spre exemplu *au rădicat pără*, în DRB, 116, 1626, f.l., dar emis, probabil, din cancelaria lui Alexandru Voievod, Domnul Țării Româneşti.

[337] În Arvinte 1991, p. 14, *ridică* este privit ca „reacție exagerată" care „determină apariția formelor hiperliterare sau hipercorecte".

În Rosetti 1986, p. 484, se consideră că evoluția acestei forme este similară şi comparabilă cu aceea din *inel* < *înel*, opinie cu care nu putem fi de acord decît în ceea ce priveşte direcția preferată de către vorbitori. Sub acest aspect, în ambele cazuri se manifestă cu tărie tendința – sprijinită şi de timbrul vocalei din silaba următoare – către vocala anterioară. De altminteri, cele două contexte fonetice sînt diferite, în sine şi sub aspect etimologic, apoi vibranta prezintă o forță mai slabă în a genera şi păstra alături o velară, comparativ cu *á* + *n*, în care însuşi *á* devine *î*.

BDD-B842-06 © 2019 Editura Universității de Vest
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.36 (2026-11-20 03:05:00 UTC)

S-ar putea aprecia că evoluția a fost următoarea: *eradico* > *rădicu* > *rîdic*(*u*), după care s-a produs substituția care a dus la forma actuală. Rezultatul acestei substituții nejustificate sub aspect evolutiv a putut fi slab favorizat de contextul fonetic (în astfel de situații, „forța lui persuasivă" se manifestă mai ales *post factum*, or, evoluțiile fonetice firești – ca întreaga evoluție, de altfel – nu dețin atributul finalității). În schimb, el a putut fi determinat de cerințele unei norme cu preferință pentru vocale palatale. Forma cu *re-* ar putea reprezenta fie o altă căutare, dinspre forme cu *ri-*, aşadar o tratare a fonetismului ca şi cum s-ar datora jocului *e* / *i*, fie o regresiune dinspre *ră-*, caz în care s-ar datora urmării unui model de tip *crepă*.

3.2.2. Alături de precedenta stau *ridiche* (< lat. *radicula* > *rădiche*, apoi *rîdiche*) şi *rinichi* (< lat. *reniculus* > *rănichi*, apoi *rînichi*). Contextele, *eradico* şi *radicula* sînt la fel, *reniculus* fiind diferit, dar lucrul acesta este lipsit de importanță aici, deoarece nu etimonul era punctul de plecare al vorbitorului care a operat schimbarea. Adică acțiunea sa nu pleacă de la stările *ra* şi *ren*, ci de la *ră* sau *rî*.

> Pentru ultimul caz, întrucît în latina populară au existat două sufixe *-iculus* şi *-uculus* (care ar putea fi indiciu nu doar al simplei concurențe a formelor duble, dar poate mai ales al existenței ariilor dialectale) avem şi o evoluție *renuculus* > *rănunchi* > *rărunchi*[338], termen care nu doar că nu prezenta contextul favorizant, care să-i „confirme" vorbitorului legitimitatea acțiunii sale şi să ofere iluzia coerenței contextului, dar care, în plus, a rămas popular, adică ferit de contactul cu aspectul cult.

3.2.3. La fel de nejustificat şi destul de prezent în textele vechi este urmaşul lat. *sanguen*, *-em*[339]. Atestările ne arată că PO notează *sînge* (34/23, 189/22, etc.), o singură dată apărînd genitivul *singelui* (22/22), în Ps.H. apare *sănge* (42, 65, 85, 91^{v}), iar în CB forma curentă este *sînge*, dar, ca de obicei în acest text, apar *singe* (367/14) şi *senge* (34/23, 189/22, etc.).

Dacă *i* din *sin* sau *singur* stă pe poziția pe care etimoanele conțineau tot un *i*, *singe* (cu *i* dintr-un anterior *î*, dezvoltat din evoluția firească a lui *á* + *n* + cons.) reprezintă în mod cert o formă rezultată în urma unei

[338] În Arvinte 1991, p. 30a, se arată că primul cuvînt este caracteristic variantei sudice a dialectului dacoromân, în vreme ce al doilea constituie o particularitate nordică, diferențierea aceasta urcînd pînă în latina populară. Ambele forme, puternic influențate în evoluția lor de contextul fonetic, conțin în etimon o vocală palatală care a suferit influența velarizantă a vibrantei.

[339] Scriban sv. A se vedea şi Arvinte 1991, p. 13a, unde, pentru acest cuvînt, se folosesc termenii „*hipercorectitudine* sau *hiperliterarizare*".

BDD-B842-06 © 2019 Editura Universității de Vest
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.36 (2026-11-20 03:05:00 UTC)

substituiri nejustificate, prin analogie cu forme precum cele mai sus citate, spre exemplu.

I. Iordan consideră că *singe* reprezintă o grafie hipercorectă a moldovenilor față de norma muntenească, iar din exemplele prezentate în Gheție & Mareş 1974 rezultă că majoritatea formelor în care apare opoziția „*s* dur / *s* moale" aparține ariilor lingvistice a Moldovei şi celei bănățean-hunedorene.

> Dincolo de o anumită fărîmițare a ariilor menționate, rezultatele acestea – des repetate în „coincidența" lor – pot arăta nu caracterul conservator al respectivelor arii lingvistice, dar reactivitatea lor. Mai mică geografic şi, în consecință, mai recomandată pentru a atinge un anumit grad de omogenitate, zona bănățeană a putut fi mai unitară în comportament, inducînd ideea că ar fi păstrat fonetisme moştenite. În fapt, reactivitatea ei, conjugată cu o anumită tendință izolaționistă, pe fondul unei omogenități ridicate (caracteristice ariilor cu identitate pronunțată), a putut duce la coerența care să ofere impresia capacității de conservare. De aceea, într-un astfel de caz, nu atît situația mai sus schițată ar fi de explicat, cît forța şi determinarea care să fi dus la rămînerea în stadii incipiente a cîtorva fonetisme şi la menținerea neştirbiră a acestora.
>
> În ceea ce priveşte aria moldovenească, deja am văzut că, la contact, „tarele" acesteia ieşeau de la sine în evidență, ceea ce deseori ducea la reacții hipercorecte. Pe de o parte se întîlnesc vorbitori orientați către păstrarea cu orice preț a „identității" lor, aşa cum şi-o definiseră şi cum o concepeau, de cealaltă apar vorbitori dispuşi la renunțări şi compromisuri, doar spre a evita blamul şi a fi acceptați în masa comunitară.

La rîndul său, Al. Rosetti[340] pune forme precum *sint*, *singe*, *stringe*, *singur*, *rindul* pe seama evoluției fonetice: „consoanele care au provocat procesul (*dz*, *s*, *r*) sînt articulate în partea anterioară a gurii", în vreme ce „*ă* / *î* e articulat în partea medială a gurii", după care socoteşte că modificarea de articulație se datoreşte influenței acestor consoane.

În sfîrşit, lucrurile sînt corect perspectivate şi interpretate de către I. Gheție şi Al. Mareş care, în cadrul discuției privitoare la tratamentul consoanelor *s*, *z*, *dz*, *ț*, „moi" / „dure", arată că pentru *se*, *seu*, *sint*, nu se poate admite „că am avea a face cu fonetismele etimologice,

[340] Rosetti 1986, p. 457. A se vedea şi Rosetti 1926, p. 65; Avram 1990, p. 30, precum şi Al. Rosetti, *Dr.* ***jupîn, smîntînînă, stăpîn, stînă, stîncă***, în GS V (1931-1932), p. 158-172, unde, cu referire directă la *stincă* şi prin comparație cu forme precum *singe*, *tinăr*, se arată că *i* din *stincă* „provine dintr'un timbru *î* anterior; aşa dar, în această regiune din Ardeal timbrul *î* a fost schimbat în *i*" (p. 172).

BDD-B842-06 © 2019 Editura Universității de Vest
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.36 (2026-11-20 03:05:00 UTC)

deoarece e greu de crezut că [e] şi [i] să se fi păstrat nealterate tocmai în regiunile unde durificarea lui [s], [dz], [z], [ț] s-a manifestat cu cea mai mare intensitate din secolul XVI (pe alocuri din secolul XV-lea) pînă astăzi”[341]. Ei consideră că, în fapt, avem a face „cu un fenomen de hipercorectitudine, realizat fie la nivelul limbii vorbite, fie la nivelul limbii scrise”[342].

3.2.4. Actualul *lingoare* este înregistrat în textele vechi cu velară (CV 2^{v}/11; Ev.Sib. 26^{r}_{8} etc.). Forma cu palatală constituie rezultatul unei substituiri nejustificate, prin care urmaşul cu velară al lat. *languor* – care a parcurs una dintre cele mai vechi şi mai stabile evoluții fonetice româneşti, cel atestat în textele vechi – a suferit o înlocuire de fonetism. Foarte sugestiv în acest caz este faptul că *lîngoare* poate fi reprezentat de forma *lungoare*. Este probabil ca la apariția acesteia să fi contribuit fenomenul etimologiei populare, însă este cel puțin la fel de probabil ca jocul *u* / *î* să-şi fi avut propria contribuție (*îmblu*, *îmflu*, *încrop*, *Îndrea* > *umblu*, *umflu*, *uncrop*, *Undrea*).

Observînd că ariile cuvîntului *lungoare* sînt destul de compacte şi cuprind puncte din toate segmentele teritoriului dacoromân, Gr. Rusu[343] susține că este greu de lăsat întreaga evoluție *lîngoare* > *lungoare* doar pe seama explicației prin etimologie populară. El consideră că asimilația ar fi cealaltă cauză, poate principala. Într-adevăr, este foarte probabil ca motivația semantică să fi apărut abia după sau împreună cu producerea mutației fonetice. În acest caz devine evident că *lingoare* constituie rezultatul unei substituții nejustificate etimologic, dinspre *lîngoare*. Altminteri, dacă nu se ia în seamă explicația prin hipercorectitudine, *lingoare*, care formează arii în Dobrogea, Muntenia de sud-vest şi sud-vestul Transilvaniei, la aromâni, în centrul Moldovei şi în Maramureş, adică în zone independente unele de celelalte, ar rămîne neexplicat.

3.2.5. Forma *spintec* (lat. **expantico*) ar putea apărea cu contribuția favorizantă a unei acțiuni asimilatorii: *ə-i* > *i-i*[344]. Acest cadru nu o împiedică să rezulte şi din contribuția acțiunii pe care o discutăm aici, dr. *pîntece* şi ar. *pîntec* (< lat. *panticem*) arătînd cu limpezime forma la care a dus evoluția firească de la latină la română. Faptul este evidențiat de către A. Philippide care presupune un **spîntec*[345]. La rîndul său, V. Frățilă[346] dă o formă precum *despintica*, ce are drept corespondent

[341] Gheție & Mareş 1974, p. 173.
[342] *Ibid*.
[343] Rusu 1960.
[344] Sala 1976, p. 107, 221.
[345] OR II, p. 140.
[346] Frățilă 1987, p. 44.

BDD-B842-06 © 2019 Editura Universității de Vest
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.36 (2026-11-20 03:05:00 UTC)

ar. *dispîntic*, precum *spîntec*, *spîntecătură*, *spîntecat* (*Anon. Car*., 4316-4318). Relația – poate nu cea etimologică, dar cea de sens şi mai ales cea formală – cu *pîntec* trebuie să fi fost evidentă pentru vorbitor, ceea ce ar fi trebuit să-l reţină cu uşurinţă în sfera gravitaţională a substantivului.

Oricum, acesta este un caz ilustrativ pentru dificultăţile care apar în calea unor astfel de analize, atunci cînd contextele anumitor cuvinte se află în împrejurări formale şi funcţionale ce determină sau doar permit apariţia mai multor posibilităţi de dezvoltare, în aceeaşi direcţie. Faptul acesta face dificil de demonstrat că lucrurile decurg din acţiunea unui factor sau a altuia, ori din acţiunea lor conjunctă. De aceea, în cazul aici discutat este neîndoios că a existat un context favorizant pentru o mişcare asimilatorie. Aceeaşi constatare şi aceeaşi concluzie însă pot fi enunţate şi pentru ipoteza ca modificarea să se fi produs cu participarea acţiunii unui proces conştient. Oferind o posibilă senzaţie de coerenţă – ca urmare a unei astfel de uniformizări a fluxului sonor – forma a putut fi adoptată şi răspîndită apoi în afara ariilor în care fusese creată.

> Probabil că multe forme viabile, poate majoritatea lor, se datorează poligenezei (aşa cum apariţia limbajului vocal-articulat şi a multor altor activităţi biosociale constituie rezultate ale poligenezei). Acesta este indiciul cel mai puternic al faptului că – la nivelul unei comunităţi – există nu doar unitate de sistem şi de normă, dar că SAA şi funcţionarea ei sînt aceleaşi pentru toţi vorbitorii. Acest nucleu al comunităţii este mult mai puternic decît factorul variabilitate, cu consecinţa disponibilităţii de a adopta ori doar a accepta o inovaţie.

3.2.6. Tot astfel, urmaşul lat. *grandine(m)*, trebuie să fi evoluat la **grîndină*, ulterior suferind înlocuirea lui *î* cu *i*, în primul rînd ca urmare a unui proces conştient, petrecut într-un cadru fonetic favorabil modificării şi, poate, în urma unei atracţii dinspre forma *grindă*. Asemenea atracţii, chiar nejustificate din punct de vedere etimologic ori semantic, sînt posibile deoarece încadrările pe care le face vorbitorul, aşa cum nu au în vedere etimoanele şi evoluţia lor fonetică, nu ţin neapărat seamă de criteriile semantice (de cîmp lexical-semantic), dar pot fi sensibile la cele formale (de familie lexicală) – dacă aceasta este sesizată –, într-un amestec de ponderi greu de prevăzut datorită variabilităţii sale aproape aleatorii.

> Este posibil şi chiar de aşteptat ca, în urma pătrunderii şi răspîndirii elementului slav în limba română, valul de forme să fi atentat la fonetismele elementelor moştenite, într-un firesc proces de reechilibrare a sistemului. Spre a putea fi folosit în chip firesc, materialul străin

BDD-B842-06 © 2019 Editura Universităţii de Vest
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.36 (2026-11-20 03:05:00 UTC)

trebuie să se acomodeze la cel existent, să fie asmilat şi naturalizat. Un astfel de proces însă nu semnifică nicicum eliminarea trăsăturilor materialului străin şi înlocuirea elementelor incompatibile în relaţie cu sistemul cu elemente proprii acestuia. Procesul este mult mai complex, în diferite puncte ale sistemului şi în diferite momente ale procesului acomodarea fiind reciprocă, fapt care nu se observă mereu. Deşi elementele străine sînt creditate cu o acţiune mai slabă – întrucît puterea lor vectorială nu deţine forţa sinergică pe care o au în propriul sistem şi întrucît sistemul în care pătrund este stabil, tinde şi luptă spre a-şi păstra propria configuraţie, propriile echilibre şi mecanisme regulatorii –, multe dintre efectele acţiunilor lor încă prezintă urme ale acelei forţe. De aceea, la dificultăţile de ajustare a sunetelor şi coarticulaţiilor străine se adaugă dificultăţile de gestionare a formelor ce rezultă din relaţiile existente între elementele străine, aparent disparate.

În acest context se înţelege că materialul străin nu este ceva care doar are de suferit acţiunea sistemului în care pătrunde, dar şi ceva care exercită presiuni spre a-şi păstra identitatea, adaptările pe care le suferă fiind doar compromisurile supravieţuirii, iar efectele pe care le produce apoi fiind confirmările acesteia, validate de consecinţele de la nivelul sistemului şi al comportamentului vorbitorilor.

3.2.7. Cazuri de hipercorectitudine apar în *mena jupenul[u]i*, scris pe verso-ul unui document gorjean datat 1576[347], în *miinile*[348] şi în sintagmele *metrice metriculată*[349] – faţă cu *De mătrice* („titlul" unui descîntec, în Romanaţi, p. 138) – şi *mătrice mătrăgună* (în Olt)[350].

Discutînd situaţiile în care apare opoziţia „labiale moi / labiale dure", în Gheţie & Mareş 1974, p. 125-135, se acceptă opinia exprimată în Nandriş 1963, p. 18, conform căreia formele cu labiale „moi" (precum *merg*), din norma literară, se datorează unei reacţii ce a urmat velarizării prin labiale, reacţie anterioară secolului XVI, mai timpurie chiar, şi se respinge astfel opinia din Puşcariu 1976, p. 19, conform căreia velarizarea nu ar fi avut loc în asemenea cazuri, analogia împiedicînd durificarea labialei.

Studiul materialului aflat la dispoziţia istoricilor limbii confirmă principiul teoretic conform căruia mai întîi începe să acţioneze legea fonetică, după care are loc „reparaţia" analogică, adică mai întîi se petrece acţiunea sistemului în mediu şi apoi apare reacţia mediului şi a sistemului la rezultatele acţiunii. Acest fapt nu a împiedicat analogia să acţioneze încă dinaintea încheierii depline a evoluţiei în discuţie.

[347] DRB, 1.
[348] Care apare în jud. Dolj (GN I, p. 77).
[349] Semnalată în jud. Gorj (GN, p. 22).
[350] GN, p. 96, 138.

BDD-B842-06 © 2019 Editura Universităţii de Vest
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.36 (2026-11-20 03:05:00 UTC)

> Desigur, nu se poate argumenta credibil că au existat factori „(şi înainte de toate analogia)" care să fi „determinat să se restabilească rostirile etimologice"[351], întrucît vorbitorul este lipsit de memorie[352]. Actul acesta poate fi posibil doar într-o singură situaţie, şi anume atunci cînd vorbitorul contemporan are în deprinderi şi în inventar forme supuse respectivei schimbări. Altminteri, el acţionează în virtutea altor impulsuri. De aceea, acţiunea sa analogică, exercitată a asupra formelor contemporane lui, se referă nu doar la formele în care evoluţia a condus la un fonetism sau la cele oscilante, ci şi chiar la cele lipsite de fonetismul vizat, care doar prezintă asemănări formale cu acelea. Substituţiile de acest fel sînt atestate către sfîrşitul secolului XV[353] şi urmează intensificării contactelor cu forme ale altor norme, pe un teritoriu pe care începea astfel o circulaţie paralelă a formelor prezentînd ambele tipuri de fonetism.

3.2.8. Vocala palatală dintr-o formă precum *peun*, cu trei ocurenţe într-un text cules de către T. Dinu[354], este nejustificată sub aspect etimologic[355]. Precum alte texte conţinînd asemenea forme, acesta prezintă cu consecvenţă forme ca: *beut*, *crepa*, *peta*, dar alături de *Brăşov*, *fărmeca*, *hătar*, *învăli*, *năroi*, *năcaz*, *năsîp*, *păreche*, *spăria* (p. 109).

3.2.9. Aceeaşi mişcare nejustificată de etimon apare în „l-prăşim cu *sepăle*", în jud. Gorj[356].

3.2.10. Un *i* nejustificat din punct de vedere etimologic apare la interiorul lui *sirgui*[357] şi *sirbi*[358] pentru *sîrbi*. La I. Neculce apar „că nu-i *sirgue* cu istovul banilor" (p. 327), dar *de sîrgu* (p. 52, 97), alături de

[351] În Gheţie & Mareş 1974, p. 130.

[352] Puşcariu 1929-1930, p. 240.

[353] Pentru exemple, a se vedea Gheţie & Mareş 1974, *loc.cit*.

[354] În *Graiul din Ţara Oltului*, GS I (1923-1924), textul X, p. 120.

[355] Scriban SV; CADE SV trimite la lat. *pavonem*, însă avînd în vedere un intermediar slav.

[356] Frăţilă, 1987, p. 45.

[357] Atestate în BB. În Arvinte 1988, p. 62b, se consideră că prima este o formă hipercorectă, apărută ca reacţie la velarizarea prin *s*. În Al. Gafton, *Rom.* ***sîrg***, în AUI, XLIII (1997), p. 270-272, se propune o etimologie slavă, dar chiar şi astfel forma în discuţie rămîne hipercorectă.

[358] Atestat în DMR, CXIII, 1593, Maramureş, text în care apare şi forma *rindui* (atestat şi în Suceava, conform Gheţie 1975, p. 152). Considerăm că *sirbi* este precum **pilc*, ori **tirg*, existenţa sa atestînd ipoteza că, odată deprins mecanismul de către vorbitor, acesta îl foloseşte în toate contextele în care crede că poate şi trebuie să-l aplice. *Sirb* este menţionat în Gheţie & Mareş 1974, p. 139, atestat la Suceava, la 1601.

BDD-B842-06 © 2019 Editura Universităţii de Vest
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.36 (2026-11-20 03:05:00 UTC)

de sirgu (p. 220, 254), *sirguială* (p. 368), apoi *sîrbi* (p. 384), *sîrbimea* (p. 204), *sîrbii* (p. 237), „capetile *sîrbimei*" (p. 110), *a sîrbilor* (p. 246), Alixandru *Sîrbul*" (p. 385), alături de: *sirbu* (p. 14, 338), *sirbi* (p. 229, 251, 297), *sirghi* (p. 103), *sirboaică* (p. 14), „carte *sirbască*" (p. 14), *sirbime* (p. 254), *sirbeşte* (p. 309).

În imposibilitatea lor de a rosti sunetul slav[359] (adică un *r* silabic), organele articulatorii ale românilor au doar două soluții pentru a reda o astfel de articulație (acelaşi este cazul pentru *l* silabic), şi anume cu *r* (sau *l*) fie precedat, fie urmat de un element cu timbru velar (*ă* dar mai curînd *î*, în relație cu intensitatea lichidei). Întrucît timbrul astfel rezultat este implicit şi nu poate fi decît velar, se înțelege de la sine că prezența vocalei palatale decurge dintr-o înlocuire şi constituie un act de hipercorectitudine.

3.2.11. Textele vechi prezintă alternanțe pentru *nădejde* (< vsl. *nadezda*)[360] şi derivatele sale. Astfel, apar *nedejduitor*[361], *nedejde* / *nădejde*[362]. CS prezintă doar forme cu *nă-*, iar Ps.H – forme precum *vor nedejdi* (2), *nedejdiți* (3), *nedejdi* (3), *nedejde* (10) etc. (tot în acest text apare şi *nepusti*). Lit.Cor. prezintă numeroase forme cu *ne-*. La I. Neculce apar *nedejde* (p. 34, 35, 209, 361), dar şi *nădejde* (p. 287), *nădejduind* (p. 361). Situația este similară în *necaz* care provine din bg. *năkaz* < vsl. *nakazati*.

Dat fiind etimonul, este limpede că acesta nu avea cum să genereze un reflex *e*, evoluția fiind conformă cu regulile de adaptare fonetică ale limbii române, adică generînd vocală velară. Nici în acest caz modificările nu se localizează compact, fenomenul fiind prezent în mai multe zone aparținînd unor dialecte literare diferite.

---

[359] Bărbulescu 1904, Avram 1990.

[360] CADE, sv, Scriban, sv.

[361] IZ, doc. 56, pe la 1592, seliştea Cîndeşti.

[362] Puşchilă 1913, Legi, unde forma este constantă în textul moldovenesc, apoi la mînăstirea Moldovița, în 1592.

Tot în Bucovina apar *nescut*, *fecut*, [Al. Rosetti, *Dări de seamă*, în GS II (1925-1926), p. 167-179, se dau formele după *Documente româneşti din arhivele Bistriței*, publ. N. Iorga]. Pentru *ne-* > *nă-*, a se vedea şi Al. Graur, *Etimologii româneşti*, Bucureşti, 1963, p. 27-30, unde se iau în discuție mai multe tipuri de contexte şi de situații, relația cu etimonul nefiind clară în fiecare caz. Cu toate acestea, s-ar putea avansa ipoteza, valabilă cel puțin pentru unele dintre cazurile prezentate acolo, că există posibiliatea ca etimologia populară să exercite anumite presiuni ce pot duce la apariția de forme hipercorecte. Existența sensului ar putea fi în destule cazuri o forță destul de puternică, dacă este sprijinită de paradigma spre care s-ar îndrepta astfel cuvîntul şi dacă nu i se opune propria paradigmă.

BDD-B842-06 © 2019 Editura Universității de Vest
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.36 (2026-11-20 03:05:00 UTC)

3.2.12. Tot astfel trebuie tratate formele semnalate în Puşchilă 1913, p. 26: *zemisli*, *zimisli*, *era zimislit*, care apar şi la Moxa (v. 35[r]). Avînd ca etimon vsl. *zamysliti*[363], cuvîntul nu putea dezvolta acolo o formă cu vocală palatală, cea corespunzătoare etimonului şi evoluţiei sale fireşti fiind forma actuală, *zămisli* – rară în uzul curent, de altfel.

3.2.13. La Varlaam sînt semnalate[364] forme precum *a grei* pentru *a grăi* (< srb. *grajati*)[365], *resturnare* (< *răs* + *turna*, unde *răs-* < vsl. *ras-*)[366], *respîndi* (< vsl. *raspondіti*)[367], *hreneşte*, *hrenim* (< vsl. *hraniti*)[368]. La acestea se adaugă *rrevnitori*, *rrevnitoriu* (CV, 15[r]/15 şi 19[r]/10-11, ps.S 290[5], 290_{24}), *revni* (Ps.S 66[14], 67[9]), *revnire* (Ps.S 132[6]), (< vsl. *rivinovati*)[369]. Toate aceste situaţii, cu contexte diferite, provenind în limba română în urma unor procese de împrumutare, prezintă identitate de tratament doar în virtutea stării lor comune de la un moment dat (prezenţa vocalei velare) şi a tendinţei puternice a vorbitorului de a opera înlocuirea velarei cu palatala.

3.2.14. Forma *Peh*[*arnic*] apare într-un document din Tîrgovişte, la 1623[370], şi ar putea fi considerată rezultat al regresiunii. Nu este cu neputinţă ca forma *pehar*, semnalată în Gheţie 1975, p. 307, la Fogarasi, să nu reprezinte doar o simplă grafie.

> Chiar dacă exemplul în sine nu reflectă o rostire care să poată fi luată în considerare atunci cînd se prezintă fonetica limbii române, ceea ce contează este existenţa şi funcţionarea proceselor, mecanismelor şi motivaţiilor care au putut duce la producerea unui astfel de abateri.

Rom. *pahar*[371] considerat cu vocala etimologică *e* > *ă*, după care acesta trece la *a*, nu reprezintă o întoarcere la forma etimologică a

[363] CADE, sv, Scriban, 1430b.

[364] Densusianu 1977, p. 38 ş.urm.

[365] CADE, sv, de asemenea la Scriban, p. 1393.

[366] CADE, sv.

[367] CADE, Scriban sv.

[368] CADE, sv.

[369] Scriban, 1132b, CADE, sv.

[370] DRB, 100.

[371] În privinţa etimologiei lucrurile nu sînt tocmai precise (dacă nu cumva trebuie avută în vedere posibilitatea unei etimologii multiple). În punctul de interes al discuţiei de faţă, forma poate proveni din una dintre limbile slave, chiar şi din slava veche, dar şi din maghiară. CADE extrage cuvîntul din srb. *pehar*, sv, Cihac II, sv notează aceeaşi formă după care înşiră forme din alte limbi slave, maghiară, albaneză, cu fonetismele *e*, *o*, *u*. În DER, sv apare: „sb., cr., slav. *pehar*" – după Miklosich şi Cihac –, apoi se trimite la alb. *pėhar* şi la magh. *pohar*. De asemenea în Scriban, DLR, TRDW, sv, Gheţie *et al*. 1997, p. 88.

BDD-B842-06 © 2019 Editura Universităţii de Vest
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.36 (2026-11-20 03:05:00 UTC)

autorului maghiar – care poate că nici nu cunoştea acea formă, ori nu avea de ce să o refacă, mai ales că în limba sa avea *pohar* –, ci o regresiune operată pe baza observației că româna modifică *e* la *ă* în anumite contexte, precum cel de față. Grafia atestă prezența în limba română vorbită în acea vreme, a formei *păhar*. Este de reținut încercarea autorului de a oferi o formă „corectă" sau „literară", de asemenea faptul că asupra unui împrumut din limbile slave româna acționase prin fenomenul velarizării prin labiale.

3.2.15. Forma românească pe care a luat-o în mod firesc împrumutul vsl. *valiti*, a fost *văli* (prefixată, *învăli*). La starea actuală s-a ajuns doar ca urmare a unei substituții[372]. Forma normală, *învălit*, se înregistrează într-un text[373] bogat în situații care atestă cu larghețe forme precum: *crep*, *mă'mbet(ů)*, adică hipercorecte. Forma literară actualmente nu are seamăn astăzi, deşi un context practic identic şi supus aceloraşi tendințe develarizante poate fi aflat în vsl. *vaditi*[374]. Aşezarea laolaltă a acestor cuvinte (*înveli* / *vădi*) arată încă o dată bazele inconsecvente pe care a crescut norma literară a românei, mai ales că, la Varlaam, forma cu velară rezultată pe teren românesc de asemenea a fost supusă tratamentelor de tip hipercorect: *să vedesc*, perechea potrivită a lui *să învelesc*.

3.2.16. Forme precum actualele *risipi*[375] (< vsl. *rasypati*)[376] şi *nisip* (< vsl. *nasŭpŭ*)[377] prezintă în etimon un *a*, care trebuie să fi trecut la *ă*. În aceste cazuri, contextul a putut favoriza asimilarea la *i*[378], dar avînd în vedere că textele vechi atestă funcționarea cu velară (*răsipi*, *rîsipi*, *năsîp*) a celor două cuvinte, este improbabil ca singur contextul să fi avut forța necesară de a declanşa procesul de producere a modificării. Este foarte probabil ca şi în acest caz să fi intervenit acțiunea conştientă a vorbitorului.

3.2.17. Cuvinte precum *mazil* şi *a mazili* apar la I. Neculce cu fricativa dentală sonoră urmată atît de vocală velară, cît şi de vocală palatală. Cu toate că formele din prima categorie predomină: *mazîl* (41, 43, 47, 58, 141, 181, 190, 208), *mazîli* (41, 77, 110, 185, 193), *mazîlii* (186), *mazîlimea* (75, 129, 179, 180), *mazîlia* (69, 126), *să mazîlească*

[372] Hristea 1968, p. 312-313.

[373] *Cercetări în Munții Apuseni*, GS II (1925-1926), p. 22-85.

[374] CADE, p. 1396; Scriban, p. 973.

[375] La Neculce apar doar forme cu velare (*răsîpi*).

[376] Scriban, sv.

[377] CADE, SV.

[378] Scriban, sv; Densusianu 1919-1920, p. 35, consideră că *nisip*, este simplul rezultat al unei asimilații.

BDD-B842-06 © 2019 Editura Universității de Vest
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.36 (2026-11-20 03:05:00 UTC)

(181), celelalte sînt destul de prezente: *mazil* (55, 152, 164), *mazili* (83), *mazilie* (20), *a fi mazilit* (20), *au mazilit* (40, 42, 43, 46, 93), *mazilia* (41, 69), *să mazilească* (65), *să mazili* (195). Întocmai este situația în cazul *meşină* (tc. *meşın*).

Limba română deținea sunetul din cuvîntul turcesc, deci nu exista problema unei adaptări, a unui context care să favorizeze asimilarea, a unei evoluții etc. Probabil că forma hipercorectă, adoptată de norma literară actuală, se datorește simplei idiosincrasii a graiului muntenesc, cel care de prin secolul XVII, după ce fusese plin de şuierătoare dure, ajunsese să nu mai accepte decît şuierătoare muiate.

BDD-B842-06 © 2019 Editura Universităţii de Vest
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.36 (2026-11-20 03:05:00 UTC)